Christelijke literatuur
en haar literaire context in Nederland

Afstudeerscriptie
Master redacteur/editor, opleiding aan de

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM

Scriptiebegeleider: Prof. dr. E.A. Kuitert
Student: Jannemieke Kansen – 0142603
jannemieke.kansen@student.uva.nl

Juni 2008

Inhoud

Inleiding 2

1 Wat is christelijke literatuur? 4
1.1 Aanloop 4
1.2 Over het gebruik van de term 9
1.3 Historisch overzicht 10
1.3.1 Begin twintigste eeuw 12
1.3.2 Na 1940-1945 13
1.3.3 Laatste decennia van de twintigste eeuw 16
1.4 Afbakening van een bruikbare definitie van 'christelijke literatuur' 18
2 Materiële productie en distributie 21
2.1 Materiële productie 22
2.1.1 Auteurs 22
2.1.2 Uitgevers 30
2.1.3 Literaire tijdschriften 37
2.2 Distributie 40
2.2.1 Boekhandels 40
2.2.2 Boekenclubs/webshops 48
2.2.3 Bibliotheken 49
3 Symbolische productie 51
3.1 Literatuuronderwijs 51
3.2 Literaire kritiek 53
3.2.1 Aanloop 54
3.2.2 Recente situatie 56
3.3 Recensieonderzoek 60
3.3.1 Aanpak 60
3.3.2 Analyse 62
3.3.3 Conclusies/interpretaties 71
3.4 Brancheorganisatie voor het Christelijke Boeken- en Muziekvak 74
3.4.1 Uitgaven 75
3.4.2 Prijzen 76
3.5 Christelijk Literair Overleg 78
3.6 Lezers 80
4 Conclusie 82

Literatuur 88

Bijlagen 95
Bijlage I Lijst christelijke literatuur – christelijke uitgevers (2000-2007) 96
Bijlage II Top tienen – ND/BCB en RD 98
Bijlage III Lijst christelijke literatuur – algemeen (2000-2007) 108

Inleiding

Er is in Nederland een gevarieerde protestants-christelijke literatuur […] Dat zulke boeken in een eigen reservaat van uitgevers, besprekers en lezers verkeren, is dus begrijpelijk, maar ook hier zou het gevolg kunnen zijn dat boeken met een literair gehalte dat ook door buitenstaanders te waarderen valt, door de algemene kritiek eenvoudig niet of onvoldoende worden opgemerkt.[1]

In *Een jaar boek 1985-1986* (een overzicht van de Nederlandse literatuur) geeft auteur Aad Nuis te kennen dat veel boeken 'verzwegen' worden. Met andere woorden: literatuur die in de grote dagbladen en opinieweekbladen niet besproken wordt. Margeliteratuur dus, waaronder christelijke literatuur. Nuis signaleert slechts, hij zit er niet mee. Even later merkt hij namelijk op dat de verschillende 'reservaten' zo ook wel blijven floreren.
De daaropvolgende twee decennia lijkt de situatie niet veranderd. In de recente *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur* is nauwelijks ruimte voor christelijke literatuur terwijl Hugo Brems wel allerlei andere dwarsdoorsneden geeft ten aanzien van bijvoorbeeld de vrouwelijke stem in de literatuur, de koloniale schrijvers, de jeugdliteratuur. De grote landelijke dagbladen geven nauwelijks aandacht aan de christelijke literatuur. Vanuit christelijke kring wordt al decennialang een pleidooi gehouden voor het bestaansrecht van christelijke literatuur. Er schijnen regelmatig goed geschreven, literaire romans te verschijnen, die zich positief verhouden tot het christendom. Maakt dit laatste christelijke literatuur tot christelijke literatuur? Tegelijkertijd zijn er ook kritische geluiden ten overstaan van de literaire kwaliteiten van diezelfde literatuur. Is christelijke literatuur vanwege tegenvallende kwaliteit nauwelijks te bekennen in de algemene kritiek? Bestaat er überhaupt een apart christelijk literair veld waarin diverse instanties en actoren hun eigen rol spelen? Vragen te over hoe het nu zit met die christelijke literatuur. Is er inderdaad sprake van een onmiskenbare christelijke literaire productie? En waar bestaat die uit? Is er een (afzonderlijk) christelijk literair veld te ontdekken?

[1] Hans Werkman, *Gerommel van Büch tot Bommel*, (1989), p. 88-89.

Onderwerp van deze scriptie is het ‘reservaat’ waarbinnen christelijke literatuur in Nederland zich manifesteert. Ik hanteer de volgende (hoofd)vraagstelling: *In hoeverre bestaat er in Nederland een apart christelijk literair veld waarin christelijke literatuur totstandkomt*?

De vraagstelling kan in twee deelvragen opgesplitst worden:

1. Wat is christelijke literatuur?
2. In hoeverre is er in Nederland sprake van een christelijk literair veld?

Vraag 1 komt in het eerste hoofdstuk aan de orde. De tweede vraag wordt behandeld in de daaropvolgende twee hoofdstukken, waarna in hoofdstuk 4 antwoord gegeven wordt op de onderzoeksvraag.

1 Wat is christelijke literatuur?

1.1 Aanloop

In de samenleving is een duidelijke tendens waar te nemen dat religie weer kan en mag. Een van de algemene conclusies, die voortvloeien uit het onderzoek naar godsdienstige veranderingen in Nederland in de afgelopen decennia van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP), luidt:

> 'In de vijfde plaats is het klimaat in Nederland gunstiger geworden voor algemene religieuze denkbeelden, zoals met betrekking tot het leven na de dood, de hemel en het bestaan van wonderen.'[2]

Zo tonen cijfers van het SCP aan dat buitenkerkelijken meer behoefte hebben gekregen aan het vooruitzicht dat er meer is na de dood. Het geloof in een leven na de dood stijgt onder het aantal buitenkerkelijken tussen 1985 en 2002 van 27% naar 37%; het aantal dat in de hemel gelooft neemt toe van 18% naar 25%. Daarnaast geloven steeds meer mensen in wonderen. Het percentage neemt toe van 15% in 1991 tot 31% in 2002.[3]

Ook in de boekenwereld lijkt een en ander door te werken. Het is een tendens die ruim tien jaar geleden begon. In 1997 was het thema van de boekenweek 'Mijn God'. Het moest de aandacht op religie en religieus gevoel in de letteren vestigen. Dit laatste is in elk geval in de laatste paar jaar zichtbaar geworden. Geen uitgever kan meer om religie heen. In deze seculiere samenleving krijgt ook het christendom daarbij de nodige aandacht. Zo verschijnen er naast verschillende bijbeluitgaven veel bijbel-gerelateerde uitgaven.[4] Voorbeelden daarvan zijn *De Bijbel volgens Nicolaas Matsier* (De Bezige Bij), *De Bijbel achterna* (Atlas, Bruce Feiler), *De mooiste bijbelverhalen van Nico ter Linden* (Balans).

De Nieuwe Bijbelvertaling was hét uitgeefevenement van 2004. 'Geen nieuwe uitgave

---

[2] Jos Becker en Joep de Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland*, (2006), p. 100.
[3] Becker en De Hart, idem, p. 78.
[4] 'Uitgeefevenement met ongewisse verkoop'. In: *Boekblad Magazine* 21, (21 oktober 2004).

inspireert tot zoveel lezingen, symposia en andere activiteiten…'[5] Dit boek kreeg in 2005 de Publieksprijs van het Nederlandse boek. De Narniaboeken (Kok/Callenbach) van C.S. Lewis (christelijke auteur) worden erg goed verkocht in zowel de algemene als christelijke markt. Daarnaast kende *De Da Vinci Code* (2004) ongekende oplages, ontving Guus Kuijer in 2005 de Gouden Griffel[6] voor *Het boek van alle dingen* waarin hij zijn gereformeerde jeugd beschreef, de Libris Literatuurprijs 2005 ging naar *Specht en zoon* van Willem Jan Otten en Jan Siebelink kreeg de AKO Literatuurprijs 2005 voor *Knielen op een bed violen*. Deze laatste twee schrijvers geven het christendom nadrukkelijk een plaats in hun verhalen. Met het verschil dat het bij Otten, sinds zijn toetreding tot de Rooms-katholieke Kerk in 1999, vanuit zijn eigen geloofsbeleving gebeurt en bij Siebelink meer het 'beschrijven van' is.
In het buitenland ontving Marilynne Robinson (Amerika) in 2004 de prestigieuze Pulitzerprijs[7] voor haar uitgesproken christelijke literaire roman *Gilead*. Deze roman verscheen vervolgens in Nederland bij de uitgeverijen De Arbeiderspers en Mozaïek. Inmiddels is er een derde druk van verschenen. In paragraaf 3.2.2 kom ik terug op de situatie – wat betreft christelijke literatuur - in Amerika.

In de *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1945-2005*, verschenen in 2006, komen slechts drie namen voor die als schrijvers van christelijke literatuur aangemerkt zouden kunnen worden.[8] Dat zijn dichter Koos Geerds, jeugdboekenschrijver Anne de Vries en romanschrijfster Maria Rosseels. Deze hebben zich altijd in het christelijke circuit opgehouden. Wanneer het breder getrokken wordt, kunnen de dichters Gerrit Achterberg, Ida Gerhardt en Elisabeth Eybers hieraan toegevoegd worden en op prozagebied Willem Jan Otten en Vonne van der Meer. Hoewel de twee laatstgenoemden zich op breder vlak begeven, is in hun werk een duidelijke link met het christendom aanwezig.

---

[5] 'Uitgeefevenement met ongewisse verkoop'. In: *Boekblad Magazine* 21, (21 oktober 2004).
[6] Jaarlijkse prijs voor het mooiste, oorspronkelijk Nederlandstalig kinderboek.
[7] Jaarlijkse Amerikaanse prijs voor journalistiek op het gebied van nieuws, kunst en letteren (het gaat om een stelsel van jaarlijkse prijzen).
[8] Enny de Bruijn, 'Lezers vallen voor magisch denken. Christelijke boekenprijs zou niet naar Siebelink of Hormann mogen gaan'. In: *Reformatorisch Dagblad*, (13 maart 2006), p. 13.

Met deze namen hebben we de canonieke schrijvers van christelijke literatuur in Nederland gehad. Zijn het er slechts drie? Waar blijven de literair kwalitatieve schrijvers van christelijke literatuur? Zijn die er niet of vallen ze nauwelijks op? Over het algemeen is er in de seculiere pers niet of nauwelijks aandacht voor boeken die vanuit christelijk perspectief beschreven worden. Zelfs *Trouw*, het van oorsprong grootste dagblad van christelijke signatuur, ruimt zelden een plekje in om christelijke romans te bespreken. Zoals in de inleiding al werd aangestipt, worden veel boeken niet besproken door de literatuurkritiek, waaronder christelijke literatuur. Nuis verwoordt de reden als volgt:

> Er is in Nederland een gevarieerde protestants-christelijke literatuur waarvan de werking in hoge mate berust op gemeenschappelijke uitgangspunten van auteurs en lezers, en die daardoor voor buitenstaanders nauwelijks interessant is.[9]

Hans Werkman, bepleiter van het bestaansrecht van christelijke literatuur en gezaghebbende in christelijk literair Nederland, vindt dit erg bekrompen. Volgens hem impliceert een levensbeschouwelijke visie die uit een boek naar voren komt niet meteen dat het onleesbaar is voor degene die deze visie niet deelt. Andersom geldt dat christenen (uitzonderingen daargelaten) ook niet ophouden boeken te lezen die een andere visie vertegenwoordigen dan waar zij in geloven.
Journalist en literatuurrecensent Enny de Bruijn[10] schetst in het *Reformatorisch Dagblad* van 19 september 2006 een overzicht van de christelijke literaire romans die de afgelopen drie jaar verschenen. De schrijvers zijn: Vonne van der Meer, Henk van der Ent, Harmen Wind, Marianne Witvliet, Leendert van Wezel, Frans Willem Verbaas, Joke Verweerd, Frank Dorst, Els Florijn, Bert van Weenen, Adrian Verbree, Sjaak Verboom, Janne IJmker, Willem Jan Otten, Pieter Nouwen, Guurtje Leguijt. De selectie is subjectief en De Bruijn geeft aan dat bij strenge selectie misschien maar twee of drie namen overblijven.

---

[9] Hans Werkman, *Gerommel van Büch tot Bommel*, (1989), p. 88.
[10] Enny de Bruijn, redacteur cultuur bij het Reformatorisch Dagblad, heeft Nederlandse taal- en letterkunde gestudeerd en is momenteel bezig met een dissertatie over Jacobius Revius.

> […] er zijn namelijk maar weinig christelijke schrijvers die zich op het gebied van stijl, romantechniek en originaliteit kunnen meten met de literaire top, er zijn nog veel minder christelijke schrijvers die zich écht verdiepen in de grote discussie van onze tijd en maatschappij, die op een intelligente manier ingaan op de vragen van het moderne of postmoderne levensgevoel.[11]

De Bruijn concludeert dat de geselecteerde auteurs in elk geval de volgende zaken gemeen hebben: ze treden op tijdens bijeenkomsten rond christelijke literatuur, ze worden genomineerd voor christelijke literaire prijzen, ze publiceren bij christelijke uitgevers en in christelijke bladen zoals het tijdschrift *Liter*. De context is bepalend voor het feit dat de schrijvers binnen het christelijke literaire circuit geplaatst worden.

In haar artikel concentreert De Bruijn zich vooral op de vraag in hoeverre de als christelijk gepresenteerde schrijvers erin slagen hun boek een christelijk perspectief mee te geven en of dat wel of niet afbreuk doet aan de literaire kwaliteiten ervan. Het blijkt dat in sommige romans (Wind en Van der Ent) geen expliciet christelijke lading te vinden is ondanks de verbondenheid van deze schrijvers met het christelijke literaire circuit. Volgens De Bruijn moet er iets van een mens- en wereldbeeld van de schrijver in het boek naar voren komen, wat ze bij deze schrijvers mist, en er is een teveel aan identificatie met het kwaad zonder uitzicht. Bij Nouwens laatste boek *De pias van het Pentagon* (2004) zijn de existentiële geloofsvragen die in eerdere romans van hem spelen, niet te vinden. In *Het echte leven is nu* (2004) van Van Weenen gaat het over een personage die zijn bevindelijke achtergrond aan het verwerken is, maar volgens De Bruijn komt de schrijver nauwelijks toe aan wezenlijke uitspraken over de verhouding van een mens tot God. De boeken van Dorst worden als vaag en 'in de lucht hangend' getypeerd. De teneur van haar artikel is dat De Bruijn van christenauteurs verwacht dat ze expliciet iets zichtbaar maken van een verticale dimensie in het bestaan en de rol die het geloof in een mensenleven spelen kan.

[11] Enny de Bruijn, 'Grenzen aan de verbeelding'. In: *Reformatorisch Dagblad*, (19 september 2006), p. 15.

De psychologische romans van Verweerd, Leguijt, Witvliet en Van Wezel lijken meer christelijke inhoud te hebben. 'De vragen van geloof, bekering, levensleiding en heiliging komen op een natuurlijke manier aan de orde, zonder dat ze meteen goedkope oplossingen bieden.' De conclusie van De Bruijn bij deze schrijvers echter is dat het christelijk perspectief niet zo bevorderlijk is voor de literaire kwaliteit. De auteurs lijken iets te vanzelfsprekend vanuit hun eigen kaders te denken.

> Personages komen niet los van het 'eigen klimaat'. Er wordt geen brug geslagen naar de grote wereld en er wordt niet in discussie gegaan met het levensgevoel dat onze westerse cultuur in zijn greep heeft.[12]

Van Otten en Van der Meer kan dit niet gezegd worden. Deze schrijvers die op latere leeftijd christen zijn geworden, bezitten beide goede literaire kwaliteiten, zijn eigentijds en schrijven vanuit een christelijk perspectief. Daarbij schuwen zij weinig om het leven zoals het zich openbaart, te beschrijven. Dit laatste zorgt ervoor dat christenen soms met gemengde gevoelens tegen hun boeken aankijken. De Bruijn noemt het werk van Florijn en IJmker het meest hoopgevend. IJmkers boek *Achtendertig nachten* (2006) noemt ze het beste Nederlandstalig christelijke literaire boek van de afgelopen drie jaar. Deze roman kreeg in maart 2007 de Publieksprijs voor het christelijke boek.
Uit het voorgaande is duidelijk dat de context bepalend kan zijn om een boek onder de term 'christelijke literatuur' te vangen. De genoemde auteurs begeven zich allemaal in een christelijke context, hoewel de een dat duidelijker doet dan de ander. Bij Otten, Van der Meer en Wind is dat minder evident; deze auteurs publiceren bij algemene uitgevers, hoewel zij in - elk geval door literatuurrecensent De Bruijn, maar ook door Hans Werkmen en Tjerk de Reus – als christelijke auteurs gezien worden. Zo noemt De Reus Otten de grootste christelijke auteur, vooral vanwege het feit dat hij op grondige wijze fundamentele vragen in de context van

[12] Enny de Bruijn, 'Grenzen aan de verbeelding'. In: *Reformatorisch Dagblad*, (19 september 2006), p. 15.

vandaag stelt.[13] Ondanks het feit dat de literatuurcriticus vindt dat de christelijke literatuur er beter voorstaat dan ooit, is er nog het nodige bij te schaven aan de kwaliteit. 'Vooral Vonne van der Meer en Willem Jan Otten laten zien hoe je op en top modern kunt zijn en tegelijk de centrale noties van het christelijke geloof ter sprake kunt brengen.'[14]
In het volgende ga ik op zoek naar een nadere omschrijving en afbakening van het begrip christelijke literatuur.

1.2 Over het gebruik van de term

Bij een onderzoek naar christelijke literatuur komt allereerst de vraag naar boven: wat is christelijke literatuur? Kun je boeken en letters überhaupt 'christelijk' noemen? Een schrijver kan christen zijn, maar zijn boeken? Een christelijke timmerman maakt ook geen christelijke stoel. Bert Hofman zegt het volgende:

> Mijn opvatting is dat er geen christelijke boeken bestaan, er zijn alleen christelijke lezers. […] Men moet echter wel reëel blijven. Er zijn teksten die de lezer dwingen een ideologie daarin te leggen. Zo mogen de socialistische verzen van Herman Gorter, die het socialisme met naam en toenaam verheerlijken, inderdaad zo heten. De term *christelijke boeken* zou ik willen reserveren voor dat kleine onderdeel van de religieuze kunst waarin een innige relatie met de bij name genoemde, levende Christus voorkomt en getuigt van het heil dat in Hem is gelegen.[15]

Volgens Van der Ent kun je literatuur als voorwerp en als handeling beschouwen. Literatuur als voorwerp is niet als christelijk of onchristelijk aan te duiden. Als voorwerp is literatuur goed of slecht geschreven of opgebouwd, maar niet christelijk of onchristelijk. Als handeling kun je haar beschouwen als het uitspreken van een (lange) zin. En dan kan het gebruik christelijk zijn of niet. Christelijk in de betekenis van: in overeenstemming met de wil van Christus. Toch is Van der Ent hier geen

[13] Tjerk de Reus, 'Tot de verbeelding gesproken. Over christelijke literatuur in deze eeuw', in: *Soteria. Kwartaalblad voor evangelische theologische bezinning*, jrg. 23 (2006), afl. 4.
[14] De Reus, idem.
[15] Bert Hofman, 'Draagvlak – christelijke literatuur tegen het einde van de twintigste eeuw'. In: *Woordwerk*, (1989).

voorstander van. Hij vindt dat het om het geheel gaat en dat kan niemand overzien. Dus niet alleen stilstaan bij het literaire werk zelf, maar ook bij de bedoeling van de schrijver en de uitwerking op de lezer. Hieruit zou het volgende geconcludeerd kunnen worden: literatuur is niet christelijk of onchristelijk te noemen, er bestaan slechts christelijke schrijvers en christelijke lezers.
Waar Van der Ent zegt dat literatuur als voorwerp niet christelijk dan wel onchristelijk genoemd kan worden, vindt Hans Werkman dit tekort doen aan de soepelheid van de taal. De term christelijke literatuur zegt gewoon dat die literatuur alles te maken heeft met het christelijk geloof.[16]
In het volgende worden verschillende benaderingen van het begrip 'christelijke literatuur' besproken middels het schetsen van een historisch overzicht. Dit doe ik voornamelijk door enkele personen aan te halen die zichtbaar hun aandeel aan de christelijke literatuur hebben geleverd. Dit zullen regelmatig personen zijn die zich rond het bestaan van een christelijk literair tijdschrift expliciet uitgelaten hebben over wat christelijke literatuur is. Ook andere personen komen aan bod die hun eigen opvatting hadden maar niet zozeer bij een dergelijk tijdschrift betrokken waren. In deze scriptie ligt het accent sterk op de protestants-christelijke literatuur. Met literatuur worden de boeken met literaire pretenties of boeken die over het algemeen als literaire boeken gezien worden, bedoeld.

1.3 Historisch overzicht

Wat is christelijke literatuur? Gaat het om literaire boeken geschreven door christenen, uitgegeven door christenen of zijn de daarin beschreven thema's verweven met het christendom?
In maart 2006 werd de Publieksprijs voor het beste christelijke boek van 2005 toegekend aan *Jutten* van Reinier Sonneveld, een bundel korte Bijbelstudies. Op het lijstje van genomineerde boeken stond onder andere *Knielen op een bed violen* van Jan Siebelink. In dit boek wordt het extreme geloofsklimaat waarin de vader van de auteur zich ophield gekenschetst. Is dit een christelijk boek? Het was genomineerd

[16] Op p. 17 komt de christelijke literatuuropvatting van Hans Werkman verder ter sprake.

voor genoemde prijs en in dit opzicht opgenomen in een christelijke context, maar er zijn talloze schrijvers die boeken schrijven die veel met het christendom te maken hebben (Maarten 't Hart, Gerard Reve, Oek de Jong). Hun verhalen zijn daarmee niet christelijk te noemen. Siebelink zelf is niet overtuigd christen, hoewel hij wel aangeeft op een persoonlijke God te 'hopen'.[17]
Kan op grond van thematiek bepaald worden of een boek tot de christelijke literatuur gerekend moet worden? Enny de Bruijn heeft de volgende mening: thema's en gebruikte beelden aan de oppervlakte moeten niet de doorslag geven, maar het onderliggende wereldbeeld.[18]

> Bij verhalen gaat het om inzicht in de wereld en de mensen, niet om een expliciete oproep tot geloof en bekering. Maar wereld- en mensbeelden zijn niet los verkrijgbaar, die hebben uiteindelijk toch alles te maken met godsdienst en levensbeschouwing. De jury[19] zou zichzelf dus ten minste de vraag kunnen stellen of de strekking van een boek niet in strijd is met het christelijke gedachtegoed.

Hier is een visie op wat christelijke literatuur wel of juist niet zou moeten zijn uit te destilleren:
-er komt een mens- en wereldbeeld (van de auteur) in naar voren dat in overeenstemming is met zijn godsdienst/levensbeschouwing; voor christelijke literatuur geldt dat het in overeenstemming moet zijn met het christelijk geloof
-de strekking van de inhoud van christelijke literatuur mag niet in strijd zijn met christelijke gedachtegoed
Welke andere zienswijzen zijn er in de twintigste en eenentwintigste eeuw?

[17] Peter Henk Steenhuis, *Trouw*, (1 maart 2006), p. 4.
[18] Enny de Bruijn, 'Lezers vallen voor magisch denken. Christelijke boekenprijs zou niet naar Siebelink of Hormann mogen gaan. In: *Reformatorisch Dagblad*, (13 maart 2006), p. 13.
[19] Hier wordt de jury van de Publieksprijs voor het beste christelijke boek bedoeld.

1.3.1 Begin twintigste eeuw

Tot het eind van de negentiende eeuw bestond christelijke (of: protestantse) literatuur niet als een afzonderlijk genre. Vanaf het moment dat het ongelovig individualisme en impressionisme van de Tachtigers zich liet gelden, gingen veel protestantse schrijvers zich profileren – beïnvloed door Abraham Kuyper – in hun eigen zuil. Hun doel was om het protestants-christelijke volksdeel op te voeden en protestants-christelijke literatuur te stimuleren. G.F. Haspels, predikant en schrijver, had als een van de eersten in het openbaar kritiek op het kwaliteitsniveau van de christelijke literatuur. Hij was dan ook niet voor een apart christelijk literair tijdschrift.

Ons Tijdschrift (1896-1914) was vanaf 1904 een literair blad waarvan de bekendste redacteur Geerten Gossaert was.[20] Het tijdschrift was orthodox-christelijk en het heeft een kunstvriendelijk klimaat in protestantse kring weten te bevorderen door aandacht te vragen voor artistieke normen.[21] Gossaert en Willem de Mérode waren de enige medewerkers die een volledige plaats in de literatuurgeschiedenis kregen. De opvatting van beide heren over christelijke literatuur is bekend. Zo stelt Gossaert, dichter, historicus en politicus, dat 'de christendichter naar calvinistische, gereformeerde opvatting een gelovige in hart en nieren moet zijn en dat van dit christen-zijn in het gedicht iets te merken moet zijn.'[22] De Mérode – die geldt als de belangrijkste Nederlandse protestantse dichter in de periode tussen de beide wereldoorlogen in – gaf in 1938 de volgende definitie: 'Christelijke litteratuur is litteratuur die Christus als den Heer belijdt. En dat kan alleen, als de auteurs Hem zelf zoo kennen en belijden.'[23]

In 1914 werd *Ons Tijdschrift* opgeheven omdat er te weinig abonnees waren. Vervolgens richtte Piet Risseeuw in 1919 het blad *Opgang* op, dat vier jaar later werd voortgezet als *Opwaartsche Wegen* (1923-1940). Het doel van dit tijdschrift was om de protestantse literaire cultuur te stimuleren. In de *Christelijke encyclopedie* (2005)

---

[20] Pseudoniem van F.C. Gerretson.
[21] *Christelijke encyclopedie*, (2005), p. 1342.
[22] E. Hofman, *Literatuur met de bijbel. Een beknopt overzicht van de literatuur tegen de achtergrond van de gereformeerde gezindte*, (1984), p. 30.
[23] Hans Werkman, *Gerommel van Büch tot Bommel*, 1989, p. 91.

wordt *Opwaartsche Wegen* omschreven als pluriform protestants: zowel neocalvinisten als barthianen waren eraan verbonden.[24]

Tijdens het interbellum bloeide de christelijke literatuur. Er verschenen vrij veel romans naast de poëzie die altijd beter vertegenwoordigd is geweest in de christelijke literatuur. Vooral dichter Willem de Mérode en romanschrijver J.K. van Eerbeek kregen naam en waren met dichter G. Achterberg belangrijke medewerkers aan *Opwaartsche Wegen*.
Binnen de groep literatoren rond dit tijdschrift heersten verschillende literaire opvattingen en werd er flink gediscussieerd over wat christelijke literatuur is. W.A.P. Smit, dichter, hoogleraar en leider van de groep rond *Opwaartsche* Wegen, vond literatuur christelijk wanneer de auteur christen is. Het wezen van christelijke literatuur zat hem in de christenkunstenaar. Alleen een christen kan christelijke literatuur schrijven. K. Heeroma (Muus Jacobse), dichter en mederedacteur van *Opwaartsche Wegen*, zocht het christelijke juist in de vorm en inhoud die voortvloeiden uit de christelijke persoonlijkheid. Daartegenover stond de opvatting van dichter en schrijver Seerp Anema die – onder invloed van zowel de Tachtigers als Abraham Kuyper – de kunst calvinistische normen van buitenaf wilde opleggen.
Later was er een conflict tussen Heeroma en dichter Roel Houwink. De laatste wilde als redacteur *Opwaartsche Wegen* binden aan de theologie van Karl Barth, maar Heeroma bleef kiezen voor christelijke literatuur voor de gemeente. Heeroma richtte een nieuw blad op: *De Werkplaats*. Dit tijdschrift, waarbij alle christelijke richtingen welkom waren, bestond slechts twee jaar.
Opwaartsche Wegen hield op te bestaan vanwege de oorlogsomstandigheden.

1.3.2 Na 1940-1945

Na de Tweede Wereldoorlog dunde de protestantse literatuur uit. Vanwege Duitsgezindheid vielen dichters als J. Eekhout, R. Houwink en J. Van Ham af. Anderen zoals Bert Bakker en Gerrit Kamphuis raakten gesecularisseerd. Toch werd in 1946 het tijdschrift *Ontmoeting* opgericht door C. Rijnsdorp, P. Risseeuw en D. van

[24] *Christelijke Encyclopedie*, (2005), p. 1356.

der Stoep. Hoewel dit schrijvers waren van voor de oorlog, werd *Ontmoeting* een kweekvijver van nieuw talent. Belangrijke romanschrijvers waren onder anderen: J. van Doorne, Arjen Miedema en Jacoba M. Vreugdenhil. De dichters waren onder meer: Anna Mertens, Inge Lievaart, Lidy van Eijsselsteijn en later Frank Daen, Jaap Zijlstra en Anton Ent. Er waren ook schrijvers en dichters die buiten *Ontmoeting* bleven staan, maar er levensbeschouwelijk gezien wel bij hoorden: de romanschrijvers Klaas J. Popma, J. Overduin, B. Nijenhuis en dichters als Guillaume van der Graft, Ad den Besten, Jan Wit, J.W. Schulte Nordholt en K. Heeroma. Deze dichters moesten niets hebben van bewust christelijke actie en organisatie en wilden juist de scheiding tussen christenen en niet-christenen doorbreken. Juist zij schreven overigens een nieuwe interkerkelijke psalmberijming en veel gezangen voor het *Liedboek voor de kerken*.

Ontmoeting ging in 1964 ter ziele door geestelijke bloedarmoede en financieel verlies.

E. Hofman geeft in *Literatuur met de Bijbel* een beknopt overzicht van de literatuur tegen de achtergrond van de gereformeerde gezindte. Volgens hem was er na de Tweede Wereldoorlog een omslag in het denken over christelijke literatuur. Het onderscheid tussen christelijke en niet-christelijke literatuur werd bijvoorbeeld door de Zwitserse theoloog en dichter Kurt Marti (1921) niet langer erkend. Hij verdedigde de stelling dat er geen aparte christelijke literatuur bestaat omdat God in de mens als collectief begrip aanwezig is, zowel in de christen als de niet-christen. Marti's opvattingen hebben invloed gehad, bijvoorbeeld op theoloog Erhard Domay. Deze neemt het optreden van Jezus die mens geworden is, als maatstaf voor het denken en handelen van de mens. God spreekt in Jezus zijn Woord, dat door iedereen verstaan kan worden. Christelijke taal is daarom menselijke taal. Christelijke literatuur wordt geloofwaardig op het moment dat ze zich inzet voor het belang van de mens. Het is de literatuur van de mondige mens met een wereldwijd perspectief. Het onderscheid tussen christelijke en niet-christelijke literatuur valt dan weg. 'De hele literatuur moet zich inspannen om hetzelfde doel te bereiken.'[25]

[25] E. Hofman, *Literatuur met de Bijbel. Een beknopt overzicht van de literatuur tegen de achtergrond van de gereformeerde gezindte*, (1984), p. 14.

In Nederland heeft deze wijze van denken zich vrij gematigd gemanifesteerd (Guillaume van der Graft, Ad den Besten, Huub Oosterhuis, Hans Bouma). Het heeft er onder andere voor gezorgd dat de christelijke literatuur die gebaseerd is op de Bijbel er een religieuze uitbreiding bij heeft gekregen. Naast de Bijbelse basis en de daarop gebaseerde leer lijkt er een breder veld bij te zijn gekomen: de literatuur 'kan liefde tot uiting brengen, maar ook haat, twijfel, afkeer, zelfs fel antigodsdienstige en atheïstische gedachten.'[26]
Donald Davie, hoogleraar te Oxford, vindt dat christelijke poëzie te herleiden moet zijn tot een of meer kerkelijke dogma's. Hij hanteert strenge normen voor de inhoud en daarnaast ook voor de literaire kwaliteit. Daarbij moet het christelijke strikt gescheiden zijn van het religieuze; religieuze vaagheid ziet Davie als een gevaar voor de christelijke kunst. Met dit onderscheid tussen het christelijke en religieuze is E. Hofman het eens. Hofman noemt de harmonie met de Bijbel kenmerkend voor protestantse literatuur. Een zogenoemde religieuze dimensie, waarmee gedachten gemoeid kunnen zijn die tegen de Bijbel ingaan, zijn daarbij uit den boze. De conclusie is dat slechts die literatuur christelijk te noemen is die in overeenstemming is met de Bijbel. Hofman spreekt dan ook het liefst van 'Bijbelse' in plaats van 'christelijke' literatuur.

> Bijbelse literatuur is die literatuur waarin de persoonlijke situatie van de auteur versmelt met toepasbare elementen uit de Heilige Schrift, zó dat deze hem blijvend inzicht verschaffen en in de concrete verwoording een structurele plaats krijgen.[27]

Volgens deze benadering is christelijke literatuur dus onlosmakelijk verbonden met de Bijbel.
En een christenschrijver die ook teksten zal schrijven die op het oog niet specifiek christelijk te noemen zijn? Volgens Werkman en De Bruijn is uit het oeuvre of de context vaak een christelijke visie te destilleren. Zo zegt Werkman: 'literatuur is voor een deel gestileerde levensbeschouwing, anders heeft ze niets te vertellen'.[28]

---

[26] Hofman, idem, p. 15.
[27] Hans Werkman, *Gerommel van Büch tot Bommel*, (1989), p. 91.
[28] Hans Werkman, idem, p. 90.

1.3.3 Laatste decennia van de twintigste eeuw

Na de teloorgang van *Ontmoeting* (1964) duurde het bijna twintig jaar voordat er een nieuw christelijk literair tijdschrift werd opgericht. Bert Hofman en Hans Werkman stichtten *Woordwerk* (1983-1997). Aanleiding hiervoor was onder andere de gedachte dat christenen in de literatuur die ze maken zichzelf willen blijven en daarom ook over hun geloof schrijven.[29] Het doel van *Woordwerk* was om de literaire cultuur in protestantse kring te stimuleren. Uit het tijdschrift kwamen enkele belangrijke dichters voort zoals Henk Knol en Hilbrand Rozema. In deze periode waren er ook christendichters als Lenze L. Bouwers en Koos Geerds die in algemene literaire bladen (als *Maatstaf*) publiceerden en door algemene uitgevers werden uitgegeven.[30] In 1991 richtte Dirk Zwart vanuit onvrede met *Woordwerk* het christelijke literaire tijdschrift *Bloknoot* op. *Woordwerk* was te braaf en te onkritisch naar de auteurs uit eigen kring en hij vond dat het zich te veel op die 'eigen kring' richtte.[31] *Bloknoot* wilde meer aandacht geven aan christelijke literatuur uit het verleden, minder antithetisch staan tegenover de seculiere cultuur en plaats inruimen voor essays en polemiek. Het accent kwam op de essayistiek te liggen, waarbij de toon feller werd aangeslagen dan in *Woordwerk*.[32]

Naast de strikt literaire tijdschriften ontstond in 1993 het christelijk-cultuureel tijdschrift *Icarus* waarvan Rien van den Berg, Hilbrand Rozema en Ronald Westerbeek onder anderen redacteuren waren. Aansluitend bij de vragen van de moderne cultuur, probeerde dit tijdschrift de interesse in literatuur en kunst aan te wakkeren. Dit ging gepaard met uitstapjes richting theologie, apologetiek en filosofie.[33] Bij dit alles werd een open houding met een orthodox-christelijke overtuiging gecombineerd.[34] De genoemde redacteuren kregen als dichter of prozaïst bekendheid of gingen de journalistiek in. *Icarus* werd in 1999 opgeheven, toen de zittende redactie geen opvolging kreeg. Hoewel het tijdschrift niet uitsluitend het blikveld op

---

[29] Hans Werkman, idem, p. 103.
[30] Hans Werkman, 'Christelijke literatuur in Nederland in de jaren negentig'. In: *Ons Erfdeel*, 39e jrg. nr. 3, (1996), p. 410-412.
[31] Nelleke Vermeer, 'Een goed verhaal volgens Gerda van de Haar', in: *Nederlands Dagblad*, (17 maart 2007).
[32] Nelleke Vermeer, 'Een goed verhaal volgens Gerda van de Haar'. In: *Nederlands Dagblad*, (2007).
[33] Tjerk de Reus, 'Christelijke literatuur tegen het einde van de twintigste eeuw'., p. 9.
[34] *Christelijke encyclopedie*, (2005), p. 834.

de literatuur gericht had, is het met zijn redacteuren wel van betekenis geweest voor de verbetering van het christelijke literaire klimaat in de jaren negentig.[35]

Bert Hofman stapte in 1994 bij *Woordwerk* op naar aanleiding van een conflict over de reikwijdte van het begrip christelijke literatuur. Zoals eerder naar voren kwam, vertegenwoordigde Hofman een sterk Bijbels georiënteerde literatuuropvatting waarbij hij zich radicaal opstelde tegenover andersdenkenden. Volgens Hans Werkman wilde hij binnen de kring van literatuur ook de clichématige pastorale poëzie een legale plaats geven.[36] Werkman vond toentertijd dat er wel sprake moest zijn van een literair niveau. Later omschreef hij de term 'christelijke literatuur' als volgt:

> *Christelijke* literatuur is literatuur waaruit expliciet of impliciet blijkt dat er hoop is omdat Christus is opgestaan; de weg naar de hoop gaat menigmaal via wanhoop en twijfel. Christelijke *literatuur* moet kunstzinnige verfijning en originaliteit bezitten.[37]

Daarnaast is Werkman niet de mening toegedaan dat elke bijdrage in een christelijk literair blad moet getuigen van het christelijk geloof:

> Het moet absoluut duidelijk zijn, dat een christelijk literair blad zichzelf versmalt, wanneer het alleen bijdragen opneemt die rechtstreeks iets zeggen over het christelijk geloof. Dergelijk werk maakt wél de levensbeschouwelijke lijn van het blad duidelijk. Daarom is het onmisbaar. Maar het blad moet het volle leven weerspiegelen. Christenauteurs schrijven ook over hun auto en hun kat.[38]

Overgebleven redacteur Hans Werkman voerde besprekingen met de redactie van *Bloknoot* en in 1998 bundelden beide tijdschriften de krachten en fuseerden tot een nieuw literair tijdschrift: *Liter*.

---

[35] Tjerk de Reus, 'Christelijke literatuur tegen het einde van de twintigste eeuw', In: *Onder woorden* nr. 10 (2002), p. 10.
[36] Hans Werkman, 'Christelijke literatuur in Nederland in de jaren negentig'. In: *Ons Erfdeel,* jrg. 39, nr. 3, (1996), p. 402.
[37] Hans Werkman, idem, p. 402.
[38] Hans Werkman, *Gerommel van Büch tot* Bommel, (1989), p. 114.

Liter bestaat nog steeds. Het orthodox-protestantse element is dominant (zoals dat ook bij *Woordwerk* en *Bloknoot* het geval was), terwijl het tijdschrift ook openstaat voor andere inbreng. *Liter* is een platform voor christelijke literatoren en essayisten. Er wordt regelmatig aandacht gegeven aan eigentijdse, seculiere literatuur. Naast het Nederlandse protestantse verleden is de Europese christelijke traditie onderwerp van beschouwing. Door het hoge niveau en de brede belangstelling krijgt *Liter* ook waardering buiten christelijke kring. Rond dit tijdschrift wordt duidelijk dat de begrenzing van de protestantse literatuur minder strak geworden is.[39]

1.4 Afbakening van een bruikbare definitie van 'christelijke literatuur'

Uit de bovenstaande schets blijkt dat er verschillende zienswijzen bestaan over wat *christelijke* literatuur is. Resumerend haal ik de belangrijkste kort aan:
-Christelijke literatuur is literatuur geschreven door een christen. Wanneer een schrijver iets schrijft wat niet specifiek als christelijk te duiden is, mag zijn pennenvrucht toch hieronder geschaard worden. De geloofsovertuiging van de schrijver is bepalend. Of het al dan niet verschijnt bij een christelijke uitgeverij doet er niet toe.
-Christelijke literatuur is christelijke literatuur wanneer de auteur christen is en zich binnen het christelijke circuit beweegt. De context waarbinnen het boek gepubliceerd en gepromoot wordt, is hierbij bepalend. (uitgever van de publicatie, prijzen, promotie)
-Christelijke literatuur is literatuur waarbinnen een positieve verbondenheid met het christelijke geloof, dus ook: de Bijbel geldt. De gedachte is in de Bijbel traceerbaar. (criterium om onderscheid te maken tussen christelijke of religieuze literatuur)
-Christelijke literatuur is literatuur die door christenen gelezen wordt.
-Christelijke literatuur is die literatuur waarin een christelijk mens- of wereldbeeld naar voren komt. (er is sprake van kwaad en goed waarbij het goede overwint; er is hoop)
-Er bestaat literatuur waarin niet expliciet naar de Bijbel of het christelijk geloof verwezen wordt die christelijke literatuur genoemd kan worden. De gedachte is dan

[39] In paragraaf 2.1.3 wordt nader ingegaan op het literaire tijdschrift *Liter*.

Bijbels, of door christelijke impulsen ingegeven, dus 'naar de geest' christelijk (geënt op christelijke normen en waarden).

Bij de laatste twee visies op christelijke literatuur hoeft de auteur niet christen te zijn of zich in het christelijke circuit te begeven. Hierbij moet uiteraard in acht worden genomen dat zodra een boek in strijd is met het christelijke gedachtegoed, het niet meer onder de noemer '*christelijke* literatuur' te scharen valt. Als het gaat om het woord 'literatuur' kan er wederom geen sluitende definitie gegeven worden maar het impliceert de literaire kwaliteiten die voor literatuur kenmerkend zijn. Zoals Van der Ent dit verwoordt:

> Literatuur behoort tot de taalkunst, een kunst waarin het taalgebruik artistiek, de opbouw verrassend, het verloop onvoorspelbaar is en de personen psychologisch verantwoord zijn. Wanneer deze eigenschappen ontbreken, behoort een werk niet tot de literatuur en dan mag het niet ineens *christelijke* literatuur heten.[40]

Ik besteed in deze scriptie dan ook geen aandacht aan alle goedlopende christelijke romans op het niveau van de Spiegelserie en de VCL-reeks, maar ik richt me op de christelijke literaire roman.

Overeenstemming vinden over het begrip christelijke literatuur is moeilijk. Een eenduidige definitie valt niet te geven. De term is in de loop der jaren aan verschillende betekenissen onderhevig geweest en nog steeds kan deze verschillend benaderd worden. Er is altijd discussie geweest over waar de term 'christelijke literatuur' voor staat en dat zal waarschijnlijk ook zo blijven.
Uitgangspunt in deze scriptie is de volgende definitie van christelijke literatuur: *Christelijke literatuur is literatuur die verschijnt binnen een christelijke context.* Met christelijke context bedoel ik dat er sprake is van een of meerdere van de volgende aspecten: de auteur is christen, de uitgeverij heeft een christelijke signatuur, het boek wordt door literatuurrecensenten als christelijke literatuur aangemerkt, enzovoorts. In dit hoofdstuk is al zijdelings duidelijk gemaakt dat er

[40] Henk van der Ent, *Literatuur en christelijk perspectief*, (1982), p. 61.

sprake is van een bepaalde christelijke literaire voedingsbodem. De te beantwoorden vraag is: waar bestaat deze uit? Is er een zodanig apart christelijk-literair veld dat vergeleken kan worden met het algemene literaire veld en zo ja, waar bestaat deze uit?

Tot nu toe zijn christelijke *dichters* ook naar voren gekomen. Om mijn onderzoek af te bakenen richt ik mij in het vervolg op verschenen verhalend proza in de eenentwintigste eeuw.

2 Materiële productie en distributie

Tot nog toe werd ingegaan op de vraag hoe christelijke literatuur gedefinieerd kan worden. Net zoals met het begrip 'literatuur', is 'christelijke literatuur' niet eenduidig te definiëren. Geopperd is dat de context bepalend is voor het feit dat auteurs en/of hun boeken als 'christelijk-literair' beschouwd worden. In dit hoofd-stuk en ook het volgende wordt onderzocht óf er een christelijke literaire context is wat betreft de materiële productie en distributie en de symbolische productie en waar deze uit bestaat. Het gaat dus om de vraag of er een christelijk-literair veld van kracht is in Nederland. Dus: zijn er aparte christelijke literaire instituties, organisaties en actoren betrokken bij de materiële en symbolische productie, de distributie en consumptie van wat 'christelijke literatuur' genoemd wordt?[41]

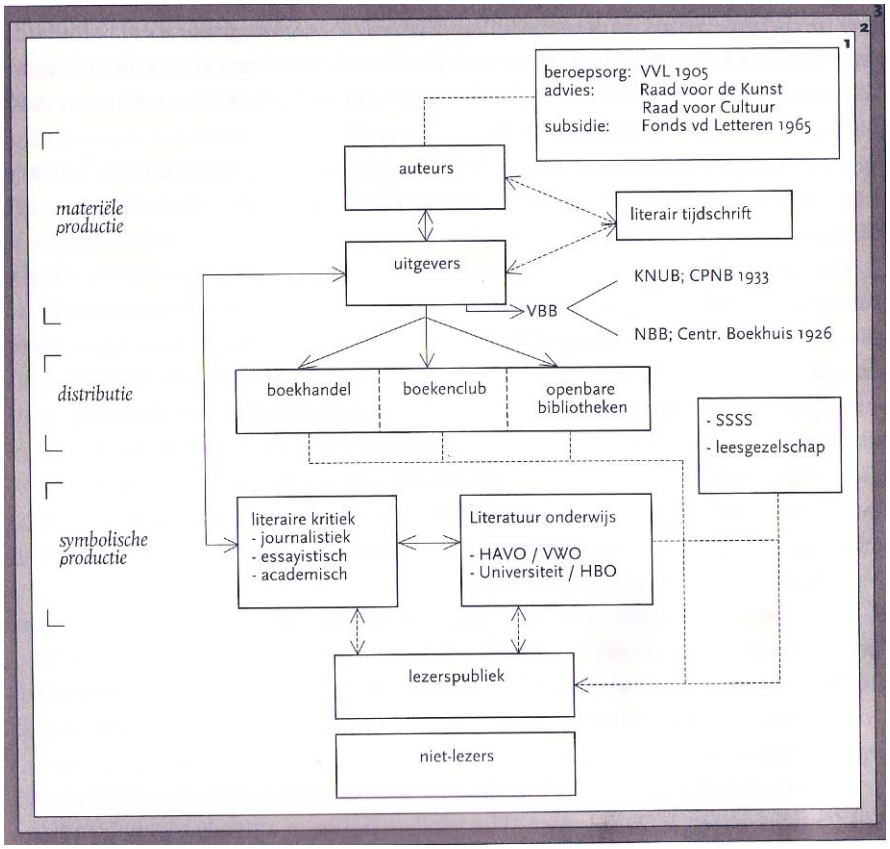

Figuur 1 Schema literaire veld tegen het eind van de 20e eeuw (1), ingebed in het culturele veld (2), dat weer is ingebed in het maatschappelijke veld (3).

[41] In navolging van de definitie van het literaire veld gegeven door Van Rees en Dorleijn in *De productie van literatuur* (2006), p. 15.

Grotendeels aan de hand van de indeling van het literaire veld zoals Van Rees & Dorleijn deze laten zien, onderzoek en beschrijf ik de christelijke literaire context (zie figuur 1).[42] Daarbij zullen soms ook uitstapjes gemaakt worden naar andere instanties die aanhaken bij beschreven instituties en actoren. Ik richt me doorgaans op de recente situatie. Met recent beoog ik de 21e eeuw. In dit hoofdstuk komen de materiële productie en distributie aan de orde. In hoofdstuk 3 richt ik mij op de symbolische productie.

2.1 Materiële productie

Het begin is er met de schrijver en de uitgeverij die diens pennenvrucht wil uitgeven. Hiermee komt het literaire veld in beweging. Een tekst wordt in de categorie literatuur opgenomen en in geval de auteur christen is of de uitgeverij bekend staat als christelijk, kunnen we zeggen dat de context in beginsel christelijk-literair is. Maar wie zijn dan die christelijke schrijvers en welke christelijke uitgeverijen zijn er? Hoe organiseren zij zich? Welke christelijke literaire tijdschriften zijn er?

2.1.1 Auteurs

In paragraaf 1.1 werd aangegeven dat christelijke literatuur vandaag de dag geen rol van betekenis speelt in het algemene literaire landschap. De eerste vraag is of er überhaupt sprake is van christelijke literaire titels. Zijn er christelijke auteurs die voldoende literaire kwaliteiten in huis hebben? Al eerder kwam naar voren dat het christelijk perspectief niet altijd bevorderlijk lijkt voor de kwaliteit (p. 8). *CV Koers* werpt ook de kritische vraag op wanneer christenauteurs goed en overtuigend proza gaan schrijven.[43] Op deze kwestie kom ik later terug. Eerst richt ik mij op de productie.

---

[42] Van Rees en Dorleijn e.a., *De productie van literatuur. Het Nederlandse literaire veld 1800-2000* (2006), p. 19.
[43] Tjerk de Reus, 'Gebrek aan overtuiging. Christelijke literatuur laat nog veel te wensen over', in: *CV Koers*, (april 2006).

Het aanbod van en de vraag naar christelijke fictie is de laatste tien jaar sterk gegroeid. Deze conclusie werd september 2007 in *Boekblad getrokken*.[44] Waar hier sprake was van alle fictie (inclusief niet-literaire titels), concludeerde Tjerk de Reus eerder al dat in de laatste tien jaar van de 20e eeuw twee keer zoveel christelijke literaire titels verschenen als in de tien jaar ervoor.[45] De Reus (1971), een literatuurcriticus en journalist in christelijk Nederland, schreef in 2002 een essay waarin hij uiteenzet wat de ontwikkelingen waren van de christelijke literatuur in de jaren negentig. Hij omschrijft christelijke literatuur als 'goed geschreven literaire boeken die een positieve verhouding hebben tot het christendom'.[46] Zijn belangrijkste conclusies zijn:

- Er verschijnen meer christelijke romans dan 10 jaar geleden, dit hangt samen met een positiever klimaat voor christelijke literatuur (in paragraaf 3.2.1 kom ik hier op terug).
- In de opleving van het christelijk proza hadden de volgende schrijvers hun aandeel: Pieter Nouwen, Louis Krüger, Vonne van der Meer en Ronald Westerbeek; van de boeken van Meint R. van den Berg, Gert Jan Segers of Cornelis Goslinga vindt De Reus dat ze tussen tafel en servet zitten. Toch zegt hij zich vervolgens (vreemd genoeg!) ruimhartig op te stellen en wat de jaren 90 betreft op een aantal van 25 tot 30 christelijk geïnspireerde, redelijk geslaagde literaire romans uit te komen, terwijl er in de jaren tachtig ongeveer tien tot vijftien redelijk geslaagde literaire romans verschenen.
- De verklaring voor de toename wordt deels gezocht in de verbetering van het klimaat: Het Christelijk Literair Overleg werd in 1996 opgericht, er was sprake van verbreding in de christelijke literatuurkritiek,(zie ook paragraaf 3.2), het aantal christelijke recensenten steeg sterk in de tweede helft van de jaren negentig. Een en ander had waarschijnlijk invloed op bekendheid en verkoop, waardoor zodoende meer stimulans ontstond om christelijke literatuur op de markt te brengen.

---

[44] 'Christelijke boekenbranche steeds professioneler', in: *Boekblad*, (13 september 2007).
[45] Tjerk de Reus, 'Christelijke literatuur tegen het einde van de twintigste eeuw', in: *Onder Woorden*, nr. 10, (2002) Uitgave van het CLO.
[46] Tjerk de Reus: 'Een beter klimaat voor christelijke literatuur', in: *CV Koers*, (2002).

Is er een voortgaande lijn te signaleren, met andere woorden: neemt de productie verder toe in de 21e eeuw? En wie zijn dan die proza-auteurs die als christelijk-literair gelden of gezien worden? In wetenschappelijke hoek zijn er nauwelijks artikelen over christelijke literatuur. Ook bestaat er geen christelijke literatuur-encyclopedie, terwijl in 2005 wel een christelijke jeugdliteratuurencyclopedie verscheen bij Uitgeverij Mozaïek.[47] Wat betreft de journalistieke hoek zijn het *Reformatorisch Dagblad* (RD) en het *Nederlands Dagblad* (ND) de voor de hand liggende kranten om te onderzoeken. In deze kranten wordt regelmatig aandacht besteed aan christelijke literatuur. De volgende christelijke auteurs komen in elk geval naar voren in artikelen over de afgelopen zeven jaar: Janne IJmker, Els Florijn, Willem Jan Otten, Vonne van der Meer, Bert van Weenen, Henk van der Ent, Harmen Wind, Marianne Witvliet, Leendert van Wezel, Frans Willem Verbaas, Joke Verweerd, Frank Dorst, Adrian Verbree, Sjaak Verboom, Pieter Nouwen, Guurtje Leguijt, Gert-Jan Segers. Opvallend is dat zowel het RD als het ND aangeeft *Achtendertig nachten* van Janne IJmker te beschouwen als een van de beste romans die in de afgelopen jaren door christelijke uitgeverijen zijn gepubliceerd.

CV Koers, christelijk opinieblad, bespreekt binnen de rubriek 'literair gezien' zowel christelijke als seculiere literatuur. Uit een steekproef blijkt dat de volgende Nederlandse christelijke romanauteurs bijvoorbeeld genoemd worden: Willem Jan Otten (juli 2005), Els Florijn, Frank Dorst, Leendert van Wezel (april 2006), Frans Willem Verbaas en Max Arab (mei 2006).

Neerlandicus, schrijver en dichter Hans Werkman heeft een boekenlijst van moderne christelijke literatuur in Nederland samengesteld. De 3e druk (2001) is een uitgave van het Christelijk Literair Overleg. De boekenlijst is in september 2005 van aanvullingen voorzien en bestaat uit drie categorieën: romans en verhalenbundels, gedichtenbundels en beschouwend proza. Werkman baseerde de selectie van titels op zijn eigen definitie van christelijke literatuur. Er moet enerzijds sprake zijn van kunstzinnige verfijning en originaliteit, en anderzijds moet het element van de hoop omdat Christus is opgestaan, aanwezig zijn.[48]

---

[47] Het boek van Annemarie Prins en Marjolein Lolkema: *Christelijke kinderboeken in beweging: Een overzicht (1995-2005)*, 2005.

[48] Zie citaat en bron in paragraaf 1.2.2, p. 17.

In de aanvulling werden bij de categorie romans en verhalen dezelfde auteurs opgenomen die hier eerder werden genoemd, behalve IJmker, Van der Ent en Verbaas. Dat is niet vreemd, aangezien beoogde romans na 2005 verschenen zijn. Daarnaast voegt Werkman de volgende namen toe: Wiel Kusters, Arie Maasland, Jan Siebelink, Dolores Thijs, Jaap Zijlstra.

Een paar auteurs zelf aan het woord over christelijke literatuur

Wat zeggen de auteurs zelf over (bepaalde aspecten van) christelijke literatuur? Otten stelt in de epiloog van *Waarom komt u ons hinderen* dat hij in dit boek de volgende kwestie aan de orde heeft willen stellen: kan literatuur christelijk zijn? Hij merkt daarbij op dat het drama van de gelovende kunstenaar zich niet tegen de achtergrond van een leeg, onttoverd toneel afspeelt. Juist de tragedie van de God die mens werd en moest sterven, is iets waar een christenschrijver mee rekent en als zodanig een christelijk literair werk zal stempelen.[49]

Janne IJmker schrijft in *Achtendertig nachten* open over seksualiteit, wat niet gebruikelijk is in christelijke literatuur. De auteur wil zich niet laten binden door allerlei

> [...] vermeende christelijke verwachtingen en instellingen. Er is niets wat niet beschreven kan worden – zelfs de ergste zonde. Want die bestaat gewoon! Alleen de vraag is hoe en waarom je die beschrijft als je het doet.[50]

Daarnaast vindt zij dat er niets mooier is dan mens en wereld vanuit een gelovig standpunt te beschrijven. Wel moet dit op een natuurlijke manier aan de orde komen, anders wordt het een farce.[51] Zij vindt dat ze zich, vanuit literair oogpunt, niet expliciet over God- en mensbeeld moet uitlaten.

Naar aanleiding van zijn verschenen roman *En het werd stil* antwoordt Cees Pols op de vraag wat deze roman christelijk maakt, dat hij de lezer duidelijk wil maken dat we ons heil niet hier op aarde moeten zoeken. Daarom gebruikt Pols bijvoorbeeld de regenboog aan het eind van het boek als symbool van hoop. De auteur geeft aan

---

[49] Willem Jan Otten, *Waarom komt u ons hinderen*, (2006), p. 161-162.
[50] Stephen D. Teeuwen, 'Moordenares als ik-figuur'. In: *Nederlands Dagblad*, (2007).
[51] 'Gevaar zit niet in het boek, maar in de lezer'. In: *Reformatorisch Dagblad*, (16 november 2007).

terughoudend te zijn met zulke elementen, maar vindt ze wel in een christelijke roman horen om op deze manier het Bijbelse perspectief te kunnen bieden.[52]
In hoofdstuk 3 kom ik door middel van een recensieonderzoek terug op recente titels. Daarbij ga ik naar aanleiding van de recensies in op de thematiek, het christelijke gehalte en de literaire kwaliteit. Ook hoop ik uiteindelijk tot een omvattende lijst met verschenen christelijke literatuur in de 21e eeuw te komen.

Auteursverbanden

Christelijke auteurs organiseren zich in allerlei verbanden. Schrijvenderwijs is een vereniging voor (protestants-)christelijke auteurs. Op de site wordt duidelijk dat de auteursvereniging de volgende doelen heeft:[53]
-bevorderen van contacten tussen christelijke auteurs
-stimuleren van het denken over literatuur en lectuur
-betrekken van lezers hierbij en deze serieus nemen
-aanmoedigen van mensen met auteurstalent dit te gebruiken en hun werk te publiceren
In de (onvolledige) auteurslijst worden zo'n 22 schrijvers opgenomen waaronder *Janwillem Blijdorp, Gerbrand Fenijn, Johan Frinsel, Lijda Hammenga, Johan Klein, Guurtje Leguit, Joke Verweerd, Els van der Vlist, Bert van Weenen.* Op dit moment telt de vereniging om en nabij de 110/115 leden, inclusief gastleden. Men mag officieel lid zijn, wanneer eigen werk door een uitgever gepubliceerd is.[54] De leden zijn vooral afkomstig uit de reformatorische en evangelische hoek. Zowel literaire als niet-literaire schrijvers zijn lid.
Schrijvenderwijs heeft een verenigingsblad, *Lectori salutem*, waarin publicaties van de leden gerecenseerd worden. Hier wordt dus aan interne beeldvorming gedaan. Wat de activiteiten betreft worden er regelmatig bijeenkomsten gehouden waarbij gastsprekers aanwezig zijn, en werkvergaderingen belegd waarin werk besproken wordt of anderszins literaire activiteit ontplooid wordt.

---

[52] Rudy Ligtenberg, 'Berouw in de Biesbosch: Cees Pols schrijft historische roman over schuld, boete en hoop'. In: *Reformatorisch Dagblad*, (9 januari 2008).
[53] Bron: www.schrijvenderwijs.org, januari 2008.
[54] Gegevens bekend door telefonisch gesprek met secretaresse Lijda Hammenga, d.d. 7 maart 2008.

In 2007 verscheen bij uitgeverij Mozaïek de verhalenbundel *Glinsteringen: hoopvolle verhalen* ter gelegenheid van het zilveren jubileum van Schrijvenderwijs. Vijftien christelijke auteurs leverden hun bijdrage. Op de jubileumdag werd het eerste exemplaar overhandigd aan Joke Verweerd, voorzitter van de auteursvereniging. Die dag kwam onder andere de vraag naar voren waarom het zo moeilijk is om een niet-christelijk publiek te bereiken. Genoemde voorzitter ziet dat niet als vraag, maar als een opdracht.

> Schrijverij is een ambacht dat wij soms als roeping zien. Wat brengen wij aan het licht? Veel literatuur verheerlijkt duisternis die God destructief en mensonterend vindt. Ik pleit niet voor een roze bril, voor alleen over mooie dingen schrijven. Kwaad moeten we laten zien als kwaad, maar dat moeten we niet mooi of aanlokkelijk maken. We kunnen schrijven over de keuzes die mensen hun leven lang maken. Dat moeten we zien als een verantwoordelijkheid. Als christenschrijver word je misschien niet serieus genomen of belachelijk gemaakt; daar ga je niet dood van, je gaat dood door je terug te trekken.[55]

Anne Westerduin, hoofdredacteur van het christelijk vrouwenblad *Eva*, stelt dat het te maken heeft met welke taal je spreekt, in welke gedachtewereld je leeft en of je je wilt inleven in de seculiere wereld.[56] Het is hier de vraag hoe christen-auteurs zich moeten profileren, zowel wat de keuze voor uitgeverij betreft als de inhoud van hun werk. Want blijft men niet te veel in het eigen christelijke wereldje hangen? Of is de kwaliteit zodanig dat het algemene publiek niet geïnteresseerd is?
Schrijvenderwijs richt zich niet alleen op de eigen christelijke achterban zonder daarbij oog te hebben voor literaire activiteiten die het 'grote publiek' aangaan. Zo liet de vereniging door middel van een open brief aan de CPNB weten niet gecharmeerd te zijn van het boekenweekgeschenk in 2001 (Salman Rushdie, *Woede*). Hun protest werd onderbouwd met argumenten die te maken hadden met het feit dat het boek niet van een Nederlandstalige auteur is, de negatieve kijk op het leven in het boek (overspel, moord, geweld, agressie, overkill aan seksualiteit, incestueuze

[55] Gertine Wilders, 'Schrijvenderwijs is energiestoot voor auteurs', in: *Nederlands Dagblad*, (14 mei 2007).
[56] Idem.

en pedofiele tendensen) gepaard gaande met vloeken en achteloos omgaan met de naam van Jezus. Een dergelijk geschenk aan een breed publiek geven, vindt de vereniging van weinig respect getuigen voor de bezoekers van de boekhandel. Bovendien beroept Schrijvenderwijs zich op de economische redenen die de doorslag gegeven zouden hebben bij de keus voor dit boek. Zij besluit de brief met het volgende:

> Dat u bereid bleek ter wille van steeds groter financieel succes elementaire grenzen van fatsoen en door velen aanvaarde ethische normen terzijde te stellen, heeft ons diep teleurgesteld. Wij verzoeken u vriendelijk in het vervolg uit te zien naar een beter passend geschenk dat het lezen echt stimuleert en de lezer verrijkt.[57]

Naast Schrijvenderwijs is de Nederlandse vereniging van christelijke schrijvers en dichters actief: Schrijverscontact. Deze vereniging heeft als doelstelling: 'gezamenlijke bezinning op de betekenis van het christen-zijn voor het schrijverschap'.[58] De activiteiten bestaan onder meer uit een Verhalen- en Gedichtendag (soort workshops), voorjaars- en najaarsbijeenkomsten waarbij sprekers lezingen houden over hun werk of leven als auteur, of andere literatuurzaken, bijvoorbeeld Jaap de Gier over Geerten Gossaert, (najaar 2006) of Vonne van der Meer over haar schrijverschap in een vraaggesprek (najaar 2007). In de *Schrijverscontact*brieven worden de leden op de hoogte gehouden van alle activiteiten en zijn de verslagen van de voorjaar- en najaarsbijeenkomsten te lezen. Daarnaast wordt in *Eerste Druk* werk van leden gepubliceerd. Leden worden in de contactbrief opgeroepen om hier commentaar op te geven. 'Eerste Druk is immers een "proeftuin" voor verhalen en gedichten.'[59]
In de ledenlijst 2007 worden zo'n veertig schrijvers en/of dichters opgenomen waaronder *Auke Jelsma, Inge Lievaart, Jos van Manen Pieters, Joke Verweerd, Hans Werkman, Dieuwke Winsemius* en *Jaap Zijlstra*. De leden vertegenwoordigen de verschillende denominaties van het protestantisme. Volgens Hans Werkman is er bij

[57] Verweerd, Joke e.a. 'Open brief Schrijvenderwijs over Woede van Salman Rushdie'. Bron: <http://www.chroom.net/schrijvenderwijs/rushdie.htm>.
[58] Hans Werkman, *Gerommel van Büch tot Bommel*, (1989), p. 97.
[59] *Schrijverscontact*, najaar 2007, nr. 8, p. 11.

hen sympathie voor de moderne horizontale theologie.[60] Het valt op dat er overlap is qua leden. Zo zijn de schrijvers Gerbrand Fenijn, Frans van Houwelingen, Joke Verweerd van beide auteursverenigingen lid.
Hoewel Schrijverscontact geen strikt literaire vereniging is, heeft ze meer literaire pretenties en literair talent in huis dan Schrijvenderwijs. Een verschil zit hem in de productie. Bij Schrijverscontact wordt structureel eigen werk openbaar gemaakt. Bij Schrijvenderwijs is dat niet het geval, een uitzondering daargelaten (genoemde verhalenbundel). Hier wordt in recenserende sfeer wel werk besproken, maar het accent wordt eerder gelegd op stimuleren en kennisgeving van de ambachtelijke aspect van het schrijven in de zin van workshops.

Naast de twee auteursverenigingen wil de site www.blocnoot.nl (sinds 2004) christelijke auteurs bijeen brengen. Deze site geeft christelijke amateur-schrijvers de gelegenheid hun verhalen en gedichten openbaar te maken. Bezoekers van de site kunnen vervolgens hun (opbouwende) kritiek geven. Er zijn geen voorwaarden op niveaugebied. De titels van de geplaatste verhalen geven dan ook de indruk dat het eerder om huis-tuin-en-keuken verhalen gaat dan om verhalen met enige literaire pretentie. Van de te plaatsen teksten wordt verwacht dat deze geen afbreuk doen aan de waarheidsgetrouwheid van de Bijbel of het geloof in God en de gekruisigde Christus.
Initiatiefnemer Auke-Willem Kampen geeft aan dat reguliere websites voor amateur-schrijvers niet geschikt zijn voor christelijke verhalen. Zo zou er niet op het geestelijke aspect worden gereageerd, of juist wel, maar dan alleen in veroordelende zin.[61]

Tot zover is een beeld gegeven van de georganiseerde verbanden voor christelijke schrijvers en welke auteurs als literair gezien worden. In de volgende paragraaf onderzoek ik bij welke uitgeverijen christelijke literatuur verschijnt.

---

[60] Hans Werkman, *Gerommel van Büch tot Bommel*, (1989), p. 97.
[61] 'Christelijke schrijvers samen op internet', 23 juli 2004. Bron: http://www.aciweb.nl/artikelen/artikel-145.html, maart 2008. Deze site met algemeen christelijke informatie geeft als bron het *Nederlands Dagblad* aan.

2.1.2 Uitgevers

Hoeveel uitgevers telt christelijk Nederland en hoeveel daarvan geven literaire titels uit? De Brancheorganisatie voor het Christelijke Boekenvak (BCB, voorheen CLK) presenteert op haar website een lijst met christelijke uitgeverijen in Nederland. Na onderzoek naar en het selecteren van uitgeverijen die boeken uitgeven – opgenomen distributiecentra en uitgeverijen van software dus buiten beschouwing gelaten – is de lijst aangepast en gecomplementeerd met overige christelijke uitgeverijen die nog niet genoemd werden op basis van aanbiedingscatalogi en overige sites. De lijst toont om en nabij honderd christelijke uitgeverijen, waarvan 75 uitgeverijen zijn aangesloten bij de BCB.

De top drie van christelijke uitgevers in Nederland bestaat uit Uitgeverij Kok, Jongbloed en Boekencentrum. Kok bedient overwegend de christelijke boekhandel en markt. Binnen de uitgeefmaatschappij is een verdeling gemaakt tussen Kok en Ten Have. Laatste uitgeverij richt zich op de algemene markt. Ondanks het feit dat het lastig is, probeert Kok ook meer voet aan wal te krijgen bij de algemene boekhandel. Zo werd door imprint Uitgeverij Voorhoeve in het voorjaar van 2007 een flinke promotiecampagne opgezet om het succesvolle boek *Eigen wegen* van Lynn Austin ook voor een deel bij de niet-christelijke boekhandel weg te zetten. Volgens de uitgeverij is het een van de boeken die voor een breed publiek toegankelijk zijn.[62] Van de eerste 11.000 exemplaren die in twee maanden tijd verkocht werden, wordt geschat dat 35% via de algemene boekhandel is verkocht, en 65% via de christelijke. Ten opzichte van de percentages die in 2002 uit het brancheonderzoek van de SCB naar voren kwamen maakt dat een fors verschil uit. Daaruit bleek dat christelijke uitgevers over het algemeen slechts 12% omzet bij de seculiere boekhandel halen.[63] Naast het feit dat Jongbloed een commerciële uitgeverij is die winst moet maken, is bekend dat ze de missie heeft om:

[62] 'Uitgeverij Voorhoeve scoort met Lynn Austin', in: *Boekblad*, (7 februari 2007); Er zijn wel vervolgonderzoeken geweest, maar wegens te weinig respons leverden deze helaas te weinig nieuwe data op wat betreft concrete cijfers over zaken als marktaandeel of groei. Bron: 'Eerste Christelijke Boekenbeurs onder BCB-vlag', in: *Boekblad*, 15 september 2005.

[63] 'Christelijke boekhandels en uitgeverijen na 25 jaar', in: *Boekblad* 10, 1 november 2002.

> [...] bijbels en bijbelconcepten te produceren in lijn met de christelijke identiteit van het bedrijf. Om een sleutelpositie binnen de uitgeverij te vervullen, is het een vereiste om overtuigd christen te zijn. Maar ook voor andere posities is het een pré om Gods woord te zien als belangrijkste leidraad in het leven.[64]

Daarom voert Jongbloed ook liefdadigheidsacties uit die uit principe geld kosten, bijvoorbeeld het verschepen van drieduizend bijbels naar Brazilië en het opzetten van een bijbeldrukkerij in Afrika.[65]
Uitgeverij Mozaïek (1999) komt voort uit Uitgeverij Boekencentrum. Jaarlijks worden ongeveer twintig titels op het gebied van fictie, poëzie en geschenkboeken uitgegeven. Alle titels hebben raakvlakken met het christelijk geloof. De uitgeverij heeft incidenteel weleens samengewerkt met een algemene uitgeverij om een boek niet aan het christelijke publiek te onthouden.[66] Toenmalig acquirerend redacteur Peter van Dijk liet weten dat Mozaïek ook een aantal titels uitbrengt die het in de algemene boekhandel goed doen, zoals de politieserie *Wulffers* van Dick van den Heuvel en de dierengedichten van Rikkert Zuiderveld.[67]

Terug naar de vraag: welke uitgeverijen geven christelijke literaire titels uit? Van de 100 op de lijst laat geen enkele uitgeverij expliciet naar voren komen dat zij literaire titels uitgeeft of staat maakt op haar reputatie als literaire uitgever. Uitgeverij Boekencentrum en Uitgeverij Kok worden wel opgenomen in de lijst van literaire uitgevers op de site www.schrijvenonline.org, maar niet duidelijk is op grond waarvan zij als literair gezien worden.[68] Bij Kok is in het najaar van 2007 wel een nieuwe (semi-)literaire lijn in het leven geroepen: Thaleia. Het gaat hier echter om vertaalde romans.
Bekend is dat Uitgeverij Mozaïek (onderdeel van Boekencentrum) probeert om (Nederlandse) boeken uit te geven die beantwoorden aan de groeiende vraag naar

---

[64] 'Uitgeverij Jongbloed: Innovatief bijbels uitgeven', in: *Boekblad* 12, (1 juni 2004).
[65] Idem.
[66] Mozaïek nam van de roman *Gilead* een hoeveelheid bij De Arbeiderspers af om ze aan de christelijke boekhandel te leveren.
[67] 'Amerikaanse bestseller bij De Arbeiderspers en Mozaïek', in: *Boekblad*, (1 september 2005).
[68] <http://www.schrijvenonline.org/schrijfgids/nedlituitgevers>, (december 2008).

goede (christelijke) literatuur. Naast vertaalde romans geeft zij boeken uit van de Nederlandse auteurs Janne IJmker, Els Florijn, Sigmund Brouwer, Joke Verweerd, Marianne Witvliet. Janne IJmker lijkt erbovenuit te springen met haar eerste roman *Achtendertig Nachten*, waarmee zij de Publieksprijs Christelijk boek 2007 won. Deze auteur won eerder ook al prijzen voor haar kinderboeken. Uitgeverij Mozaïek probeert de literaire lezer daarnaast ter wille te zijn doordat zij een leesclub opgericht heeft. Ook biedt zij in samenwerking met het Christelijk Literair Overleg een literatuurcursus aan. Uitgeverij De Banier publiceert enkele uitgaven die onder de noemer literaire fictie vallen; het blijkt echter slechts om enkele novellen van de hand van slechts één schrijver te zijn: Leendert van Wezel. Hier is geen sprake van een noemenswaardig literair fonds.

Conclusie is dat er geen sprake lijkt te zijn van christelijke (Nederlandse) fondsen die uit specifiek literaire boeken bestaan. De titels van de genoemde auteurs in paragraaf 2.1.1 steekproefsgewijs in ogenschouw genomen, geven weer dat Uitgeverij Mozaïek geldt als de uitgeverij met de meeste christelijke titels die als literair worden gezien. Van de zevenendertig boekenselectie (op basis van de genoemde boeken door De Bruijn en Werkman) worden zeventien boeken bij Uitgeverij Mozaïek uitgegeven. Vier auteurs zorgden voor een productie van elf boeken: vier door Joke Verweerd, drie door Frank Dorst (waarvan één met medewerking van anderen), twee door Dolores Thijs en twee door Els Florijn. De andere auteurs zijn: Janne IJmker, Guurtje Leguijt, Frans Willem Verbaas, Sjaak Verboom, Bert van Weenen en Leendert van Wezel.

De overige uitgeverijen waar gepubliceerd werd, zijn: Kok, De Vuurbaak, Groen, De Banier, Thoth, Kleine Uil, De Arbeiderspers, Van Oorschot en Contact. Daarvan hebben de eerste vier een duidelijke christelijke signatuur; de overige zijn algemene uitgeverijen. Van de twintig boeken (zevenendertig minus zeventien Mozaïekboeken) werden elf boeken bij christelijke uitgeverijen uitgegeven: zes bij Kok (waarvan vijf verschillende auteurs; Witvliet schreef er twee), bij De Banier drie door dezelfde auteur en bij zowel Groen als De Vuurbaak elk één titel.

Wat betreft de seculiere uitgeverijen werd zowel bij Contact twee boeken van dezelfde auteur uitgegeven als bij De Arbeiderspers. Bij de overige werd één titel gepubliceerd.

Uit deze voorverkenning bleek dat dé christelijke uitgeverij op het gebied van Nederlandse christelijke literaire titels Uitgeverij Mozaïek is. Uitgeverij Kok en Uitgeverij De Banier volgen daarop.
Vervolgens is een speuractie opgestart via PiCarta[69] voor nader en grondiger verificatie en om daarnaast bij te dragen aan de totstandkoming van een zo compleet en up-to-date mogelijke lijst van christelijke literaire titels die verschenen in 2000-2007.[70] Bij de christelijke uitgeverijen waar literaire titels verschijnen werd per uitgeverij (Mozaïek, Kok, De Banier, De Vuurbaak) gezocht op het trefwoord romans/novellen. Vervolgens werden aan de hand van de NUR-codering de Nederlandse literaire titels geselecteerd, waardoor streekromans, populaire fictie en thrillers buiten beschouwing konden worden gelaten. Herdrukken werden buiten beschouwing gelaten. Uitgevers gebruiken literaire codes wellicht soms te snel om hun product op te waarderen of te legitimeren.[71] Hoewel deze vorm van classificatie niet blind gevolgd kan worden, is na de eerste stap toch de NUR-codering kritisch tegen het licht gehouden om tot een indicatie van uitgegeven christelijke literaire titels te kunnen komen. Het boek werd op de lijst geplaatst als een van de volgende codes van de lijst literaire fictie algemeen was toegekend:
NUR 301 (literaire roman, novelle)
NUR 303 (verhalenbundels)
NUR 305 (literaire thriller)
NUR 311 (pocket literaire fictie)
Niet-oorspronkelijk Nederlandse uitgaven met NUR 302 of 304 vielen hier dus buiten. Literatuur die als christelijk beschouwd wordt maar bij seculiere uitgeverijen gepubliceerd werd, valt bij dit onderzoek dus buiten beschouwing, maar komt voor een deel in hoofdstuk 3 bij het recensieonderzoek aan de orde. De resultatenlijst (zie bijlage I) geeft weer dat in genoemde periode bij Uitgeverij Mozaïek 27 literaire titels verschenen, bij Uitgeverij Kok 12, bij Uitgeverij De Banier 4 en bij Uitgeverij Vuurbaak 1. Deze uitkomst bevestigt de eerdere conclusie dat Mozaïek als

[69] Dit zoeksysteem raadpleegt met één zoekactie meerdere bestanden (de Nederlandse Centrale Catalogus en Online Contents) en bevat alle publicaties en materialen die in meer dan 400 Nederlandse bibliotheken aanwezig zijn.
[70] Bureau ISBN wilde haar medewerking niet verlenen.
[71] Dorleijn en Van Rees, *De productie van literatuur. Het literaire veld in Nederland 1800-2000*, (2006), p. 258.

christelijke uitgeverij zich het duidelijkst profileert als literaire uitgeverij. Hoewel Kok zich in 2003 nog liet zien als de belangrijkste uitgever van christelijke literaire romans, is het duidelijk dat deze daarna door Mozaïek flink ingehaald is.

Verloop en ontwikkeling

Omdat de uitgeverijen tot deze paragraaf nauwelijks in beeld kwamen, zijn bepaalde aspecten die met zowel de uitgeverijen als de auteurs te maken hebben, nog niet eerder aan de orde gekomen. Een voorbeeld hiervan is het verloop van auteurs. Blijven ze bij één uitgeverij of stappen ze over? Gebeurt het dat een christelijke auteur van een christelijke uitgever overstapt naar een algemene of andersom?

In *Boekblad* wordt geconcludeerd dat de grenzen tussen de algemene markt en de christelijke steeds vager worden. Zo zouden christelijke uitgevers meer naar de algemene markt kijken, terwijl algemene uitgevers zich ook op de christelijke markt gaan richten.[72] Voorbeelden zijn de boeken van Willem Ouweneel bij Uitgeverij Aspekt of die van Nico ter Linden bij Uitgeverij Balans.[73] Hoewel Willem Jan Otten na zijn bekering door sommigen verguisd werd, wordt zijn werk nog steeds gepubliceerd bij de algemene uitgeverij Van Oorschot.

Wat het verloop binnen de christelijke uitgeefwereld betreft, zijn de literaire fictie-auteurs Els Florijn, Guurtje Leguijt en Sjaak Verboom van Kok naar Mozaïek overgestapt. Dit heeft wellicht te maken met de overstap van redacteur fictie Beppie de Rooy van Kok naar Mozaïek. Van auteur Marianne Witvliet is bekend dat ze De Rooy achterna ging naar Boekencentrum, waar laatstgenoemde bij Mozaïek het fonds fictie onder haar hoede heeft.[74] Het feit dat de auteurs na 2003 alleen bij Mozaïek publiceren terwijl dit voorheen bij Kok het geval was, sluit aan bij het geuite vermoeden.

Uitgaven die gepubliceerd zijn door christelijke uitgeverijen en het goed doen in de algemene markt, zijn bijvoorbeeld de Narniaverhalen van C.S. Lewis door Uitgeverij Kok/Callenbach en de boeken van Lynn Austin. Bekende illustratoren als Roelof van der Schans (illustrator boekjes van Carry Slee) en Harmen van Straten (illustreert

[72] 'Markt voor christelijke romans en kinderboeken opgeschud', *Boekblad*, (3 februari 2004).
[73] Idem.
[74] Idem.

onder meer voor Kluitman en Unieboek) werken ook voor christelijke uitgeverijen.[75] Literaire uitgaven in de algemene markt die op grote respons konden rekenen van het christelijke publiek zijn bijvoorbeeld *Gilead* van Marilynne Robinson en *Knielen voor een bed violen* van Jan Siebelink. Tot zover zijn er geen voorbeelden van de omgekeerde situatie bekend.

In *Boekblad* wordt de vraag opgeworpen in hoeverre de christelijke markt en de algemene markt naar elkaar toe groeien.[76] Een initiatief dat bij de toenemende vraag naar zingeving en spiritualiteit aansluit, los van kerkelijke verbanden, is de Maand van de Spiritualiteit. Deze is eind oktober voor het eerst georganiseerd door Uitgeverij Ten Have in samenwerking met *Trouw* en *KRO*. Of dit betekent dat er een grensvervaging optreedt tussen de christelijke en algemene markt is voorlopig nog de vraag. Er is tenslotte nog steeds sprake van een behoorlijk strikte scheiding tussen de christelijke en algemene boekhandel. Aan de ene kant willen algemene boekwinkels niet te snel boeken in hun assortiment opnemen die bij christelijke uitgeverijen vandaan komen. Dit imagoprobleem zou dan samenhangen met het feit dat 'veel christelijke literatuur een missionaire inslag heeft'.[77] De uitgevers vinden sommige boeken universeel genoeg, maar de algemene boekhandel kijkt er met reserve naar, want er staat een christelijke uitgeverij op.[78] Ook vindt men dat daar de christelijke boekhandel voor is, de klant weet waar hij terecht kan. Daarnaast kunnen de algemene boekhandelaren zich niet zo'n voorstelling maken van de klant voor christelijke boeken. Ze 'zitten daar niet in'. Een andere conclusie die in *Boekblad* naar voren komt, is dat de christelijke boekenbranche langzamerhand 'haar houterige uitstraling kwijtraakt' en 'steeds professioneler' wordt.[79]

Binnen de christelijke markt is een voorzichtige tendens te zien van steeds meer (Nederlandstalige) uitgaven die literaire kwaliteiten in huis hebben. Zo had Beppie de Rooy als redacteur bij Kok (vanaf 2001-2003) de opdracht om een fonds met Nederlanstalige literaire titels op te bouwen. Onder het label Kok-Roman werden

---

[75] 'Eerste christelijke jeugdliteratuurencyclopedie bij Mozaïek', in: *Boekblad*, (5 september 2005).
[76] 'Christelijke boekenbranche steeds professioneler', in: *Boekblad* 19, (13 september 2007).
[77] 'Christelijke boekenbranche steeds professioneler', in: *Boekblad* 19, (13 september 2007).
[78] Idem.
[79] Idem.

verschillende debuten uitgegeven.[80] Toen De Rooy naar Mozaïek ging, kreeg deze uitgeverij meer capaciteit om het aanbod van Nederlandstalige titels te doen groeien. Na 2003 is de productie dan ook met 20% gestegen. Zoals eerder omschreven nam De Rooy een aantal auteurs met zich mee. De Nederlandstalige literaire fictielijn is bij Kok vervolgens niet doorgezet. De algemene klacht die uitgevers uitspreken is, naast het feit dat er niet genoeg potentieel zou zijn, dat de opbrengsten niet lonen. Als er al kwaliteit is, verkoopt het niet goed genoeg.

Uitgeversverbanden

In maart 2006 werd vermoedelijk voor het eerst een conferentie op Europese schaal georganiseerd voor christelijke boekhandels en uitgeverijen. Thema was: hoe het marktaandeel van de christelijke handel te vergroten. Deze *Marketshare Europe* werd, voor het eerst in Europa, georganiseerd door de Brancheorganisatie voor het Christelijke Boeken- en Muziekvak (BCB) en de Christian Trade Association International (CTAI).[81] Het is de bedoeling dat de conferentie uitgroeit tot een centrale ontmoetingsplaats van christelijke uitgevers en boekhandelaren in Europa, met als doel: professionalisering, rechtenhandel, ontmoeting en bemoediging.[82] In 2007 is de conferentie voor de tweede keer georganiseerd. Een kleine 200 missiegedreven christelijke uitgevers en boekhandelaren waren aanwezig in Amsterdam. Het gaat vooral om bijbels en stichtelijke literatuur. Het *Reformatorisch Dagblad* noemt dit begrijpelijk, aangezien veel Oost-Europese uitgevers aanwezig zijn – 'dé groeimarkt voor het christelijke boek'.[83] Christelijke romans komen niet of nauwelijks ter sprake. Hoewel *Achtendertig nachten* van Janne IJmker wel genomineerd was voor de 'European Christian Book of the Year', bleek het nauwelijks kans te maken tegen een Poolse kinderbijbel.[84]

Het Nederlands Uitgeversverbond (NUV) is de brancheorganisatie en

---

[80] 'Belangrijke overstap in christelijke uitgeverij', in: *Boekblad*, (27 januari 2004).
[81] CTAI is een wereldwijd verband van brancheorganisaties van christelijke boekhandels en uitgeverijen en organiseert in diverse wereldregio's tweejaarlijkse conferenties.
[82] 'Internationale christelijke vakboekenbeurs in Hoofddorp', in: *Boekblad*, (2006).
[83] Enny de Bruijn en Rudy Ligtenberg, 'Amerikanen in opmars: Europese christelijke boekenbeurs brengt missionaire uitgevers bij elkaar', in: *Reformatorisch Dagblad*, (18 april 2007).
[84] Idem.

werkgeversvereniging van de uitgevers in Nederland. Binnen het NUV zijn vijf zelfstandige, markt- en identiteitsgebonden groepen werkzaam waaronder de Groep Algemene Uitgevers (GAU). De GAU is de belangenbehartiger van de Nederlandse boekenuitgevers van literatuur, kinderboeken en non-fictie die zich op de publieksmarkt richten. Volgens de site van de NUV is bij het onderdeel non-fictie Kok ten Have als enige van de christelijke uitgeverijen lid.[85] Bij kinderboeken geldt dit voor Uitgeverij De Vuurbaak en bij literatuur komt er geen enkele christelijke uitgeverij aan te pas.[86]
Duidelijk is dat de christelijke uitgeverijen voor haar belangenvertegenwoordiging haar eigen organisatie heeft: de Brancheorganisatie voor het Christelijke Boeken- en Muziekvak. Op deze organisatie en haar activiteiten ga ik in paragraaf 3.4 nader in.

2.1.3 Literaire tijdschriften

Liter

Naast het feit dat auteurs en uitgevers voor productie zorgen, zijn er de tijdschriften die hun aandeel leveren. In hoofdstuk 1 werd al zijdelings aandacht gegeven aan de gevestigde christelijke literaire tijdschriften vanaf het begin van de twintigste eeuw. Daaruit bleek dat *Liter* (1998) het huidige christelijk literaire tijdschrift is en dat met dit tijdschrift de begrenzing van de protestantse literatuur minder strak is geworden. Dit wordt duidelijk doordat er met regelmaat aandacht geschonken wordt aan eigentijdse, seculiere literatuur. Voorbeelden van bijbehorende schrijvers zijn Milosz, Reve, Siebelink, Per Olov Enquist.[87] Vaak is bij dergelijke schrijvers of in hun werk een link met religie of het christendom te vinden, hoewel er dan niet direct sprake is van directe proclamatie of verkondiging.
Liter publiceert verhalen, poëzie, essays, interviews, kritieken en maakt ook af en

[85] Bron: <http://www.nuv.nl/web/GAU/overdegau/ledenlijst/nonfictieuitgevers/Pages/default.aspx>, januari 2008.
[86] Bron: respectievelijk <http://www.nuv.nl/web/GAU/overdegau/ledenlijst/kinderboekenuitgevers.-/Pages/default.aspx> en <http://www.nuv.nl/web/GAU/overdegau/ledenlijst/literaireuitgevers.-/Pages/default.aspx>, januari 2008.
[87] In *Liter* nummer 38 worden de 'godsdienstige' romans van Siebelink en Per Olov Enquist besproken.

toe een uitstapje naar de beeldende kunst.[88] In jaargang 10 (2007) staat met name de dichtkunst van W.H. Auden centraal. In elk nummer is hier plek voor ingeruimd. Auden bekeerde zich op latere leeftijd tot het christendom, waarvan sporen in zijn werk te vinden zijn. In *Liter* wordt de link met het christelijk geloof over 't algemeen gelegd. C.S. Lewis, Willem Jan Otten en Vonne van der Meer zijn onder andere regelmatig terugkerende namen waarvan werk wordt besproken.
Liter verschijnt vier keer per jaar als genaaide paperback van ongeveer 80 pagina's. In 2007 had het blad ongeveer 650 abonnees. Het tijdschrift organiseert samen met andere instanties af en toe literaire activiteiten. Zo was er op 3 november 2007 in samenwerking met het Christelijk Literair Overleg en het Nederlands Bijbelgenootschap een symposium onder de titel 'Bij ons thuis – de vreemdeling in de literatuur' met optredens van Kader Abdolah en Louis Krüger.
Hoe christelijk is *Liter*? Eindredacteur Gerda van de Haar, die vanaf het begin betrokken was bij de redactie van *Liter*, geeft te kennen dat het tijdschrift ook openstaat voor seculiere auteurs. Zeker als christelijke waarden tot uiting komen in hun werk of zij zich bezighouden met wat de christelijke moraal in Nederland betekent. In die zin noemt zij het blad breed. Eerder kwam al naar voren dat er inderdaad aandacht gegeven wordt aan seculiere literatuur. Aan de andere kant is *Liter* smal zodra merkbaar is dat een schrijver 'antichristelijke sentimenten aanboort zonder er iets mee te doen. Met zelfkritiek is niks mis, vragen stellen is goed, maar met afbraak zonder meer doen we niets.'[89]
De bloei van christelijke literatuur wordt ook in seculiere kring opgemerkt. Het feit dat *Liter* structurele overheidssubsidie krijgt vanaf 2002, geeft dat aan. Zoals Willem Jan Otten zegt:

> Het betekent toch dat de beoordelingscommissie het gevoel heeft gekregen dat op deze mestvaalt mooie literatuur zou kunnen bloeien. Dat klinkt flauw, maar zo keken ze er tegenaan: een christelijk literair tijdschrift, dat was te klein, te beperkt, een achterhaald geval. […]

[88] In *Liter* nummer 48 is bijvoorbeeld beeldend werk opgenomen van Christina Vos, uit haar serie 'Zonder zon', geba seerd op de roman *Zonsopgangen boven zee* van Jeroen Brouwers.
[89] Nelleke Vermeer, 'Een goed verhaal volgens Gerda van de Haar', in: *Nederlands Dagblad*, (17 maart 2007).

Dat betekent toch dat ze een vooringenomenheid hebben laten varen.[90]

Virtueel literair tijdschrift

De website *Chroom Digitaal 2000*, een on line vraagbaak voor Nederlandse religieuze literatuur, kan gezien worden als een virtueel literair tijdschrift. De site is opgericht door theoloog en literatuurliefhebber Bert van Weenen. Van Weenen publiceerde in 1991-1994 een zestal verhalen in Hollands Maandblad en in 2004 zijn debuutroman *Het echte leven is nu*. Ook schreef hij allerlei artikelen, recensies en interviews over religieuze literatuur in diverse bladen.[91] *Chroom Digitaal 2000* is het digitale vervolg op zijn papieren voorganger, het literaire tijdschrift *Chroom* (1985-1998) en richt zich op nieuws en achtergrondinformatie over christelijke literatuur. De site heeft gemiddeld 10.000 bezoekers per maand. Terwijl *Liter* vooral de neerlandici bedient, wil *Chroom Digitaal 2000* een breed podium zijn met een oecumenische insteek. Elke titel waarin het christelijke geloof een rol speelt, ook al is dat op een kritische manier, krijgt aandacht. Van Weenen is duidelijk meer op het boek gericht dan op (de levensvisie van) de auteur zelf. Alle boeken met christelijke of religieuze thema's worden belicht. Eugelink noemt het feit dat er geen onderscheid gebracht wordt tussen 'werk waarin religie kritisch besproken wordt en werk waarin het geloof een meer vanzelfsprekend uitgangspunt vormt,' als een van de bezwaren die aan deze site kleven.[92]

Terwijl *Liter* een belangrijk aandeel heeft in de materiële productie van literatuur, is *Chroom Digitaal 2000* vooral een informatiebron.

---

[90] 'Subsidieprobleem voor Liter', in: *Nederlands Dagblad*, (11 juli 2002).
[91] Onder andere in *Woordwerk*, *Katern*, *Ruim*, *Vrijzicht*, *Trouw* en *Friesch Dagblad*.
[92] Liesbeth Eugelink, *Niets in mij gelooft dat: Over religie en moderne Nederlandse literatuur*, (2007), p. 153.

2.2 Distributie

2.2.1 Boekhandels

Onder christelijke boekhandel wordt verstaan: een boekhandel die er allereerst op gericht is om christelijke boeken te verkopen. De christelijke boekhandel bestaat in het geheel genomen uit 350 tot 400 winkels.[93] Dit aantal is gebaseerd op het relatiebestand van de Brancheorganisatie voor het Christelijke Boeken- en Muziekvak (BCB). Op haar site presenteert de BCB de 242 christelijke boekhandels in Nederland die bij haar aangesloten zijn.[94]

Onderstaande tabel geeft inzicht in de spreiding van de BCB-boekhandels over de verschillende provincies. De uitkomst beantwoordt aan de verwachting dat de meeste christelijke boekhandels te vinden zijn in de Bible Belt van Nederland.[95]

Provincie	Aantal	Percentage
Friesland	**12**	**5%**
Groningen	**12**	**5%**
Drenthe	**6**	**2,5%**
Overijssel	**32**	**13,2%**
Gelderland	**35**	**14,5%**
Flevoland	**8**	**3,3%**
Noord-Holland	**23**	**9,5%**
Zuid-Holland	**65**	**26,9%**
Zeeland	**14**	**5,8%**
Utrecht	**20**	**8,3%**
Noord-Brabant	**11**	**4,5%**
Limburg	**4**	**1,7%**

[93] Walinga, *Diversiteit, deur of drempel?* (2006), p. 9.
[94] Internet: <http://bcb.plein.nl/chr_boekhandels.html>, februari 2008.
[95] De term Bible Belt (ook wel: Bijbelgordel) is een aanduiding voor streken in Nederland waar in verhouding veel bevindelijk gereformeerden wonen. De Bible Belt loopt van Zeeland via het rivierengebied van Zuid-Holland, Utrecht, Gelderland en een klein deel van Noord-Brabant naar de Veluwe en (de kop van) Overijssel.

Verschillende boekhandels maken deel uit van een groter geheel, bijvoorbeeld een boekhandelsketen. Zo is er de boekhandelsketen De Fakkel, die uit dertien filialen bestaat en Sjofar Boek en Muziek welke een uitgeverij en drie winkels omvat.
De stichting Samenwerkende Christelijke Boekhandels (SCB), een serviceorganisatie sinds 1991 voor de christelijke boeken- en muziekbranche, fuseerde in 2005 met het Christelijk Lektuurkontakt (CLK) tot de nieuwe brancheorganisatie: de Brancheorganisatie voor het Christelijke Boeken- en Muziekvak. De CLK en de SCB werkten daarvoor al samen, bijvoorbeeld bij de organisatie van de Christelijke Kinderboekenmaand.[96]
De SCB hield in 2002 een consumenten- en bedrijfsonderzoek: 'Tussen profeet en profijt'. Daaruit bleek onder andere dat bij de CLK aangesloten boekwinkels en uitgeverijen een ideële insteek vaak aanwezig is. Volgens Els de Jong (voormalig directeur CLK) is de christelijke boekenbranche een mengvorm van idealisme en commercialiteit.[97] Het uitdragen van de christelijke boodschap speelt een essentiële rol in deze branche en dat is soms belangrijker dan het commerciële aspect. Van meer dan de helft van de boekhandels die bij de BCB aangesloten is, ligt de jaaromzet onder € 240.000.
De Fakkel geeft te kennen dat zij een:

> […] non-profit organisatie is die tot doel heeft om geloofsopbouw te bevorderen door Bijbels, goede christelijke boeken en muziekdragers te verkopen. […] De Fakkel gelooft dat goede boeken en muziekdragers levens van mensen kunnen veranderen.[98]

Uit het onderzoek blijkt dan ook dat bij de CLK-boekwinkels veel vrijwilligers werken. Bijna de helft is een stichting die vooral leunt op de inzet van vrijwilligers, een kwart heeft een eenmanszaak en twintig procent is een vennootschap onder firma.[99] Als belangrijkste partners noemen de boekhandelaren kerken en scholen. Ook geeft het rapport aan dat dé CLK-boekhandel niet bestaat. Er zijn drie richtingen binnen de christelijke boekenmarkt die in ongeveer gelijke mate vertegenwoordigd

[96] 'Integratie van CLK en SCB op komst', in: *Boekblad*, (15 oktober 2004).
[97] 'Eerste christelijke boekenbeurs onder BCB-vlag'. In: *Boekblad*, (15 oktober 2005).
[98] Bron: <http://www.fakkel.nl/watzegtdebijbel/indexf.htm>, december 2007.
[99] 'Christelijke boekhandels en uitgeverijen na 25 jaar: Tussen profeet en profijt', *Boekblad* 10, (1 november 2002).

zijn: reformatorisch, evangelisch en algemeen protestants. Rooms-katholiek is nauwelijks aanwezig.[100] Grof genomen geldt dezelfde indeling overigens voor de christelijke uitgeverijen.

Groep professionele boekverkopers van het Christelijke Boek

Binnen de Nederlandse Boekverkopersbond (NbB) zijn verschillende groepen gelijkgezinde boekverkopers actief. Een daarvan is de Groep professionele boekverkopers van het Christelijke Boek (GCB). De GCB is een zelfstandige groep met een eigen bestuur. Doelstellingen zijn: professionaliseren van de christelijke boekhandel, ervaringen uitwisselen en ideeën opdoen, opkomen voor de belangen van de christelijke boekhandel. Naast een eigen bestuur heeft de GCB ook een eigen inkoopcommissie die gezamenlijke inkoop van GCB-boekhandels ondersteunt. Boekhandels van overwegend christelijke signatuur die NbB-lid zijn, kunnen lid worden. Volgens de website van de Boekverkopersbond telt de GCB op dit moment dertig leden.[101]

Inkoopbeleid

Christelijke boekhandels gaan verschillend om met hun inkoopbeleid. Meestal richten ze zich op de christelijke uitgeverijen. Zo laat de eigenaar van boekhandel Sjofar in Utrecht het volgende weten:

> Ik krijg regelmatig de vraag waarom ik geen algemeen fonds verkoop, maar dat wil ik pertinent niet. Er zijn in het algemene fonds heel veel goede boeken die ik zou kunnen verkopen. Maar ik wil mijn klanten niet lastigvallen met producten waarover discussie zou kunnen ontstaan. Soms brengen algemene uitgeverijen boeken uit die wel aansluiten bij mijn christelijke doelgroep.[102]

Wat dit laatste betreft, besloot Uitgeverij Mozaïek tot samenwerking met De Arbeiderspers bij het uitgeven van de titel *Gilead* van Marylinne Robinson. In januari

[100] www.chroom.net en 'Christelijke boekhandels en uitgeverijen na 25 jaar: Tussen profeet en profijt', *Boekblad* 10, (2002).
[101] <http://www.boekbond.nl/index.cfm/33,0,36,33,html>, februari 2008.
[102] 'Philip Knops, van boekhandel Sjofar in Utrecht 'We zijn de AKO van de christelijke boekhandel', in: *Boekblad 25*, (23 december 2004).

2006 verscheen dit boek bij beide uitgeverijen. Mozaïek koos hiervoor omdat ze dit boek ook onder de aandacht wilde brengen van het christelijke publiek en bang was dat het anders niet opgepikt zou worden, aangezien de christelijke boekhandels zich doorgaans richten op christelijke uitgeverijen.[103]
Er zijn boekhandels die zowel meedoen aan CPNB- als BCB-activiteiten, rekening houdend met een gemêleerde klantengroep en de verschillende behoeften daarbinnen.[104]
Bekend is dat, op streekromans na, de christelijke markt tot een jaar of tien/vijftien jaar geleden bijna geen Nederlandstalige fictie kende. Het laatste decennium wordt geprobeerd Nederlands talent te vinden. Maar feit blijft dat de vertaalde romans – vooral afkomstig uit Amerika – waarbij spanning en/of romantiek aan de orde is, populair zijn en aan de top blijven.

Voorraadopslag en distributie

Naast het feit dat de boeken uiteraard zichtbaar in de winkels moeten liggen, moet er ook voor gezorgd worden dat de voorraad boeken ergens opgeslagen wordt. Over het algemeen, zowel voor de algemene markt als de christelijke markt, geldt dat het Centraal Boekhuis (CB) een belangrijke rol vervult in het bevoorraden en vervoeren van de boeken. Daarnaast maakt de christelijke markt gebruik van de Christelijke Boekencentrale (CBC). CBC 't Gulden Boek te Houten is, zoals ze zelf aangeeft, dé distributeur van christelijke boeken en cadeau-artikelen; 99% van alle christelijke boeken is dan ook bij CBC 't Gulden Boek verkrijgbaar.[105] Het doel van de CBC is om vooral het christelijke boekenvak te bedienen, maar ook algemene boekhandels kunnen er terecht. Er zijn naast het CB en de CBC nog talloze andere kleine(re) distributeurs.

Boeken top tien

De BCB stelt maandelijks de ND/BCB Boekentoptien samen. Deze top tien is gebaseerd op de verkoopcijfers van de aan de BCB verbonden boekhandels. De top

---

[103] 'Amerikaanse bestseller bij De Arbeiderspers en Mozaïek', in: *Boekblad*, (1 september 2005).
[104] 'Enthousiaste reacties op Nieuwe week van het Christelijke Boek', in: *Boekblad*, (25 juli 2003).
[105] <http://www.cbcboek.nl/>

tien wordt elke maand gepubliceerd in het *Nederlands Dagblad* (ND) en bestaat uit drie categorieën: fictie, non-fictie en jeugdboeken. Daarnaast wordt in het *Reformatorisch Dagblad* (RD) een top tien bijgehouden. Deze wordt tevens door het BCB aangeleverd. De BCB gebruikt voor de RD top tien een beperktere groep boekhandels.

Om een indicatie te krijgen van de christelijke markt op het gebied van fictie is een kort onderzoekje naar de maandelijkse top tienen die in 2007 in het ND en RD gepubliceerd werden interessant. Het RD publiceerde in de maanden juli, augustus en oktober geen top tienen. Ook al ontbreken deze, er kunnen – met het blijvende besef van een onevenredig vergelijk - wel voorzichtige conclusies getrokken worden wat betreft de fictie. Per krant is het volgende onderzocht: het aantal titels, zowel vertaald als niet vertaald, het aantal vertaalde en niet-vertaalde literaire titels en het aantal boeken geschreven door een mannelijke of vrouwelijke auteur óf een combinatie. Aan de hand van de NUR-toekenning werd bepaald of het om een literaire titel ging (zie noot). De onderzoekscondities zijn vertaald naar onderhavige tabel 1a.

Vervolgens is onderzocht bij welke uitgeverijen de Nederlandse literaire titels werden uitgegeven. De uitkomsten zijn vertaald naar tabel 1b.

Zie bijlage II voor een overzicht van de top tienen en de daarin opgenomen boeken.

	Titels	Vertaald	Nederlands	Literair[106] Vertaald	/Ned.	Niet-literair	Auteur M	V	M/V
ND	58	51	7	28	3	26	14	42	2
RD	54	41	14	26	3	26	15	37	1
Overlap ND/RD	37	31	5	20	2	15	9	27	1
Alleen in ND	21	20	1	9	1	11	4	16	2
Alleen in RD	17	10	7	5	1	11	5	10	
Totaal titels	75 100%	61 81,3%	16 21,3%	34 + 45,3	4 5,3	37 49,3%	20 + 26,7	52 + 71,2	2 2,7%

Tabel 1a: Uitkomsten onderzoek christelijke boeken top tien 2007

[106] Met NUR: 300/301/302, respectievelijk: literaire fictie algemeen, literaire roman, vertaalde literaire fictie.

	Titels %	Nederlands literair	Uitgeverij
ND	58	3	Mozaïek (*Achtendertig nachten*, IJmker) Mozaïek (*Op de huid*, Verweerd) Gebr. Koster (*Tranen en troost*, Wander)
RD	54	3	Mozaïek (*Achtendertig nachten*, IJmker) Mozaïek (*Niemandsland*, Guurtje Leguijt) Gebr. Koster (*Tranen en troost*, Wander)
Overlap ND/RD	37	2	Mozaïek (*Achtendertig nachten*, IJmker) Gebr. Koster (*Tranen en troost*, Wander)
Alleen in ND	21	1	Mozaïek (*Op de huid*, Verweerd)
Alleen in RD	17	1	Mozaïek (*Niemandsland*, Guurtje Leguijt)
Totaal titels	75 100%	4	3 titels bij Mozaïek, 1 bij Gebr. Koster

Tabel 1b: Uitkomsten onderzoek christelijke boeken top tien 2007, Nederlandse uitgeverijen

- **Verreweg de meeste boeken zijn vertaald**
  Het overzicht van de verkochte fictietitels in 2007 (tabel 1a) laat zien dat het gros van de boeken 'vertaalde' romans zijn: 83,6% van het totale aanbod. Romans van bijvoorbeeld Lynn Austin, Dee Henderson, Beverly Lewis staan maanden achtereen in de top tien. Eerstgenoemde auteur neemt elke maand een of meerdere plekken in op de lijst; driekwart van het jaar 2007 staat zij in de top vier, waarvan de eerste drie maanden onveranderd op de eerste plek met haar roman *Eigen wegen* (sinds december 2006 onveranderd op nummer 1 bij beide top tienen). Ook was Austin in 2005 en 2006 veelvuldig terug te vinden in de top tienen. Misschien heeft Uitgeverij Kok gelijk, met haar aanprijzing van Austin als populairste auteur van christelijke fictie.
- **Het ND heeft meer fictietitels, het RD heeft meer Nederlandse titels**
  In het ND komen zes fictietitels meer voren dan in het RD. Bij beide kranten gaat het bij meer dan 75% van de titels om vertaalde fictie, waarbij het ND in verhouding bijna 10% meer vertaalde titels kent dan het RD. Het RD heeft in verhouding 11% meer Nederlandstalige titels. Dit is vooral te wijten aan de streekromans die bij de reformatorische achterban kennelijk meer aanslaan. Van de zes streekromans staan er vier alleen in de top tien van het RD.

- **Het ND heeft meer literaire titels, maar ND en RD hebben elk evenveel Nederlandse literaire titels**
  De literaire fictie is met vier titels meer iets beter vertegenwoordigd onder de ND achterban. De vier Nederlandse titels zijn goed verdeeld: een overlap van twee, en daarnaast heeft elke krant nog een eigen titel. De spannende boeken zijn bij beide kranten bijna evenveel aan de orde, het ND scoort net iets hoger. (spannende boeken algemeen: 1 van de 5 alleen bij RD, 1 detective alleen bij RD, thrillers: 7 bij ND, waarvan 3 ook bij RD)
- **71,2% van de titels is door vrouwelijke auteurs geschreven**
  In verhouding is bijna drie kwart van het totale aanbod door vrouwen geschreven, terwijl de productie van mannelijke auteurs een kwart is.
- **Literaire fictie en spannende boeken zijn het populairst**
  Als gekeken wordt naar de vertegenwoordiging van de diverse genres binnen de christelijke fictie (tabel 2), blijkt dat literaire fictie met 52% de grootste plek inneemt. 45,2% hiervan is vertaalde fictie. Daaropvolgend komen de spannende boeken (algemeen, detective, thriller) met 17,8%. De thriller is het populairst. Algemene populaire fictie en de streek- en familieroman staan met 8,2% op een gedeelde derde plek.
  Bij dit alles moet in ogenschouw genomen worden dat uitgevers zich wellicht niet altijd hebben laten tegengehouden om wat de classificatie betreft niet al te kieskeurig te zijn.
- **De weinige Nederlandse literaire uitgaven verschijnen bij Uitgeverij Mozaïek**
  De vier Nederlandstalige uitgaven die volgens de NUR-indeling als literair gezien worden, zijn: *Achtendertig nachten* van Janne IJmker, *Op de huid* van Joke Verweerd, *Niemandsland* van Guurtje Leguijt en *Tranen en troost* van Nelleke Wander. Deze laatste heeft echter duidelijk de allure van een streekroman en zou ik niet mee willen rekenen. Een schrale oogst van drie Nederlandse christelijke literaire boeken, welke allemaal door Uitgeverij Mozaïek gepubliceerd worden. Dit laatste bevestigt de eerdere conclusie in paragraaf 2.1.2 dat Uitgeverij Mozaïek momenteel de enige christelijke uitgeverij is waar regelmatig (Nederlandse) literaire titels verschijnen.

300 literaire fictie algemeen	1	1,4%
301 literaire roman	4	5,4%
302 vertaalde literaire fictie	33	45,2%
330 spannende boeken algemeen	5	6,8%
331 detective	1	1,4%
332 thriller	7	9,6%
340 populaire fictie algemeen	6	8,2%
341 esoterische en spirituele roman	1	1,4%
342 historische roman	4	5,4%
344 streek- en familieromans	6	8,2%
700 theologie algemeen	2	2,7%
707 geloofsopbouw	3	4,1%
Totaal	73	100%

Tabel 2: Indeling titels Christelijke Boekentoptien 2007 naar genre/NUR-indeling

Vergelijking seculiere/christelijke top tienen

Om tot een vergelijk te komen tussen de christelijke top tienen en de seculiere is gebruik gemaakt van de CPNB top 100 over het jaar 2007, 2006 en 2005 en de BCB/ND top tien per maand van het jaar 2007, 2006 en 2005 (januari en april missen hiervan).[107]

Van het CPNB zijn geen maandelijkse top tienen aanwezig, alleen top 100 lijsten die overigens niet uitgesplitst worden in verschillende genres. Desondanks is het interessant te onderzoeken of er nog enige overlap te bespeuren is met de maandelijkse top tienen van de ND/BCB. Als we ons richten op het jaar 2007, is de conclusie snel getrokken dat er geen sprake is van welke overlap dan ook. Niet één titel van de top 100 lijst komt voor in de ND/BCB top tienen, en andersom is hetzelfde aan de orde. Het vermoeden is dat dit beeld recht doet aan de gangbare situatie. Het is vrij uitzonderlijk dat een (literaire!) titel als *Knielen op een bed violen* van Jan Siebelink zowel in de algemene markt als de christelijke markt zeer goed verkoopt. Deze uitzonderlijke situatie heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat deze roman in het nieuws is geweest en de auteur in het boek over een bepaalde christelijke geloofsvorm vrij integer geschreven heeft. Genoemd boek staat in de CPNB top 100 van zowel 2005 en 2006 als 2007. In het verschijningsjaar 2005

[107] www.cpnb.nl en www.postorderboekhandel.nl (zie de literatuurlijst voor volledige adres)

stond het boek achtereenvolgens bijna onafgebroken in de ND/BCB top tien.[108] In 2006 bleef het goed doorlopen tot en met mei.[109] Daarna is het boek niet meer op de lijst geweest, terwijl hij nog steeds voorkomt op de CPNB top 100 lijst.
Knielen op een bed violen was een van de megasellers van het jaar 2005. Een auteur als Dan Brown, bestverkochte schrijver in 2005, komt daarentegen in het geheel niet voor in de christelijke top tienen.

Conclusie
Het onderzoekje in deze paragraaf bevestigt dat er een afzonderlijke christelijke markt bestaat. Er zijn aparte christelijke boekhandels die zelfstandig opereren. Sommige organiseren zich.
De onderzochte boeken top tienen geven daarnaast grond voor de conclusie dat er een duidelijke christelijke markt is. Deze beweegt/opereert doorgaans apart van de algemene markt. Er is nauwelijks tot geen overlap tussen de christelijke en de algemene boeken top tienen.

2.2.2 Boekenclubs/webshops

Bestaan er ook christelijke literaire boekenclubs of webshops? Het welbekende algemene voorbeeld van een boekenclub in Nederland is de ECI. Het gaat hierbij om een organisatie waar mensen lid van kunnen worden, die (al dan niet goedkoper of met aanbiedingen) boeken verkoopt. Wat betreft de christelijke markt is de VCL-Boekenclub de enige christelijke boekenclub waarop gestuit is. Deze werd in 1843 opgericht met het doel om goede christelijke boeken tegen billijke prijs uit te geven, zodat alle lagen van de bevolkingen hiervan zouden kunnen profiteren. Al vanaf 1909 worden de VCL-(streek)romans door Uitgeverij Kok gepubliceerd. Zes keer per jaar verschijnen er twee nieuwe gebonden boeken in de serie, die door Kok als oudste boekenserie geproclameerd wordt. Kok brengt naast deze VCL-boeken nog andere series aan de man: de Spiegelserie en de Citerreeks. De eerste serie bestaat sinds 1937 en lijkt niet specifiek christelijk te zijn; de tweede is een boekenserie voor de

[108] Achtereenvolgens in: februari op plek 8, maart: 5, mei: 3, juni: 3, juli: 9, augustus: 5, september: 6, oktober: 5, november en december op nummer 1.
[109] Januari: 4, februari: 2, maart: 2, april: 4, mei: 6.

gereformeerde gezindte sinds 2003.[110] De conclusie is snel getrokken dat er in de christelijke markt geen aparte christelijke boekenclub is die vergeleken kan worden met de ECI, en evenmin een christelijke boekenclub die zich beperkt tot enkel Nederlandse (christelijke) literaire titels.

Naast de webshops van christelijke uitgeverijen en boekhandels is er sinds februari 2008 de site www.hetchristelijkeboek.nl. Eigenaar Jan Kosters omschrijft het als de eerste echte webwinkel in Nederland die zich richt op alleen christelijke boeken.[111] De site biedt tot nog toe bijna 300 boeken aan, waarbij het accent ligt op boeken voor bijbelstudie en persoonlijke (geloofs)groei. Vanuit de overtuiging dat er vaak maar beperkte informatie over christelijke boeken is te vinden, is de webshop opgestart om correcte, eerlijke en voldoende informatie over boeken en schrijvers aan te bieden. Er worden (tot nog toe) echter geen literaire titels aangeboden.

2.2.3 Bibliotheken

Naast de 'gewone' openbare bibliotheken zijn er in Nederland christelijke bibliotheken die goede en verantwoorde christelijke boeken willen aanbieden. In 2005 verenigde zich een aantal christelijke bibliotheken in het Samenwerkings-verband Christelijke Bibliotheken. Deze informele samenwerking tussen christelijke bibliotheken uit heel Nederland komt voort uit de wens om de krachten van de afzonderlijke bibliotheken te bundelen in een website:
www.christelijkebibliotheken.nl
Door invoering van leenrechten voor christelijke bibliotheken in 2005 is deze samenwerking sterk geïntensiveerd, en fungeert het als communicatieplatform naar overheden en dergelijke. Op de site zijn de doelen te vinden:

- Drempel tot het binnengaan van een christelijke bibliotheek verlagen. Om dit te bereiken staat er informatie op de website.

[110] Bron: www.kok.nl ('links':) http://www.spiegelserie.nl/ en http://www.citerreeks.nl/, januari 2008.
[111] 'Opening webshop Het Christelijke Boek', in: *De Twentsche Courant*, (19 januari 2008) en Rudy Ligtenberg, 'Lezen om te leven', in: *Reformatorisch Dagblad*, (28 februari 2008).

- Christelijke bibliotheken op de hoogte brengen van de nieuwste boeken die over een tijdje op de markt verschijnen. Zo kunnen ze vroegtijdig inspelen op de nieuwste uitgaven en hun leden vooraf op de hoogte brengen van te verschijnen boeken.
- Christelijke auteurs meer bekendheid geven door tweemaandelijks een schrijver te interviewen en een verhaal op de site te laten plaatsen, om zodoende de eigen stijl van de auteur naar voren te brengen en ze bij het christelijke publiek ingang te doen vinden.

De vereniging geeft een indicatie van het minimale aantal christelijke bibliotheken in Nederland. Augustus 2007 hadden zich zevenenzestig bibliotheken aangemeld, terwijl in maart 2008 er nog slechts 55 te vinden waren. Deze bibliotheken zijn allemaal te vinden op de site. De uitgevers van de boeken worden ook op de site vermeld. Dit zijn:

Uitgeverij De Banier
Uitgeverij Boekencentrum
Gereformeerde Bijbelstichting
Uitgeverij Frits Hardeman
Uitgeverij Den Hertog
Uitgeversgroep Jongbloed
Uitgeefmaatschappij Kok ten Have
Uitgeverij Gebr. Koster
Uitgeverij Mes
Uitgeverij Mozaïek
Uitgeverij de Palmboom
Uitgeverij de Ramshoorn
Uitgeverij de Schatkamer
Uitgeverij de Vuurbaak

De te verschijnen uitgaven van deze uitgevers worden op de site aangekondigd. Zo'n 180 schrijvers worden genoemd en ook staan er boekrecensies op. Wanneer de uitgeverij recensie-exemplaren opstuurt, worden de betreffende boeken op de site besproken.

3 Symbolische productie

De materiële productie van christelijke literatuur kwam in het vorige hoofdstuk aan de orde. In dit hoofdstuk onderzoek ik de symbolische productie: de instellingen die bepaalde opvattingen over literatuur specificeren en uitdragen. Het literatuuronderwijs komt in paragraaf 1 zijdelings aan bod. Zijdelings aangezien er ten eerste niet veel over bekend is, en ten tweede omdat ik mij met name richt op de literaire kritiek om meer te weten te komen over de christelijke literatuur zelf en de beeldvorming daaromtrent. In paragraaf 2 zal daarom een beeld gegeven worden van de journalistieke literaire kritiek met betrekking tot christelijke literatuur. Een recensieonderzoek naar de verschenen romans in 2005, 2006 en 2007 en de analyse hiervan vormt vervolgens in paragraaf 3 de aanvulling hierop. Aansluitend onderzoek ik op het gebied van symbolische productie de functie van de grootste belangenorganisatie van het christelijke boek, de Brancheorganisatie voor het christelijke Boeken- en Muziekvak.

3.1 Literatuuronderwijs

Aangezien in Nederland een duidelijke scheiding is tussen openbaar en bijzonder (christelijk) voortgezet onderwijs, ligt het voor de hand om te denken dat ook bij het literatuuronderwijs navenant verschil te zien is. Juist omdat binnen moderne literatuur gevoeligheden als geweld, seks en grove woorden (vloeken) veelvuldig voorkomen.

Het blijkt dat christelijke scholen inderdaad vaak hun eigen koers varen. Ze stellen eigen methodes en boekenlijsten samen.[112] Een hulpmiddel dat daarvoor gebruikt wordt is bijvoorbeeld de eerder aan de orde gekomen boekenlijst van Hans Werkman. Een lijst waar geen titel van Jan Wolkers of Ronald Giphart tussen zal staan. De laatste decennia is echter wel een verschuiving waar te nemen in de waardering van moderne literatuur. Er mag meer. Het *Nederlands Dagblad* waagde zich in 1997 aan de uitspraak dat 'verboden literatuur' niet meer lijkt te bestaan bij een aantal

[112] Rudy Ligtenberg, 'Putten uit een beperkt reservoir', in: *Reformatorisch Dagblad*, (25 maart 2002).

christelijke scholengemeenschappen.[113] Sommige scholen zoals het Carolus Clusiuscollege te Zwolle, de christelijke scholengemeenschap te Waalwijk en de Gereformeerde Scholengemeenschap Randstad in Rotterdam gaven aan geen andere voorschriften te kennen dan literaire. Enkele leraren zeiden het lezen van Ronald Giphart niet aan te moedigen en eventueel navraag te doen naar de motivatie van de leerling in het geval deze auteur op de lijst gezet werd. Maar in principe is alles toegestaan. Jan Wolkers staat gewoon op de lijst. Deze tendens heeft zich vermoedelijk gehandhaafd bij het gros van de protestants-christelijke scholen binnen het voortgezet onderwijs, enkele evangelische scholen daargelaten.

Duidelijk is dat met name reformatorische scholen een kritischer koers varen. Deze scholen gebruiken hun eigen methodes. Zo is bekend dat in de jaren zeventig en tachtig het boekje *Een boos en overspelig geslacht* van de gereformeerd vrijgemaakte docent G. Slings gebruikt werd, later *Moderne literatuur gewikt en gewogen* van de reformatorische docenten C. Bregman en drs. J. Schipper of *Klankbord* van genoemde C. Bregman.

De Tweede Fase bracht echter met zich mee dat er minder tijd was voor literatuurgeschiedenis en daarnaast zou er sprake moeten zijn van interactiever onderwijs. Dit had onder andere tot gevolg dat de tot dan toe gehanteerde literatuurgeschiedenismethodes niet meer bruikbaar waren en de reformatorische scholen zich behielpen met lesmateriaal dat de docenten zelf ontwikkelden.

Met de vernieuwde Tweede Fase (per september 2007) is weer meer plaats gekomen voor literatuurgeschiedenis. Mede hierdoor en gezien het feit dat er al geen relevante christelijke methode was, wordt momenteel een nieuwe methode voor het literatuuronderwijs gelanceerd. Een aantal docenten van christelijke scholen[114] heeft een leermiddelontwerp geschreven waarin ook 'eigen accenten' geplaatst zijn. Een voorbeeld is het feit dat men meer aandacht wil geven aan het onderwerp: geloof in de 17e eeuw – in tegenstelling tot hedendaagse methodes die hiervoor weinig

[113] Gerhard Wilts, 'Zelfs Giphart mag op christelijke scholen op de lijst', *Nederlands Dagblad*, (18 maart 1997).

[114] Naast reformatorische docenten ook een docent van evangelische school De Passie en een oud-docent van een protestants-christelijke school.

aandacht hebben.[115] Bijzondere nadruk wordt dan op de Statenvertaling en psalmberijming gelegd.
Een schrijversgroep is aan de slag gegaan onder supervisie van een neerlandicus. Sinds augustus 2007 zijn op een aantal scholen vier proefboeken uitgezet ter nadere revisie. Zowel voor havo als vwo zijn er delen met betrekking tot de analyse van het literaire werk en de geschiedenis ervan. De methode heet 'Literatuur in zicht'. Het definitieve materiaal verschijnt waarschijnlijk in de loop van 2009. Bijna alle reformatorische scholen hebben zich op voorhand al verplicht tot medewerking. Daarnaast hebben ook een paar protestants-christelijke, evangelische en gereformeerde scholen interesse getoond. Het Directie Overleg Reformatorisch Voortgezet Onderwijs heeft in beginsel financiële ondersteuning gegeven, in de hoop dat het hele project uiteindelijk via de boekverkoop gefinancierd kan worden. Uiteraard strekt verdergaand onderzoek tot aanbeveling om goede conclusies te kunnen trekken en meer te kunnen zeggen over de inhoudelijke verschillen tussen de diverse methodes, over de boekenlijsten en de verschillen tussen de verschillende scholen hierin, ook wat betreft de verschillende denominaties binnen het christelijk onderwijs.

3.2 Literaire kritiek

Aan de ene kant kan het literatuuronderwijs een belangrijke rol spelen in de beeldvorming over literatuur, aan de andere kant bepaalt of beïnvloedt de literatuurkritiek dat voor een groot deel. Hiermee neemt zij een belangrijke plaats in binnen de symbolische productie. Wie vormt de literaire kritiek in het christelijke literaire veld? Ik richt me in deze paragraaf op de literaire kritiek in journalistieke hoek, om daarna door middel van een recensieonderzoek in paragraaf 3.3 in te zoomen op die christelijke pers en de boeken die ze aandacht geeft.

[115] Leo Kosten, 'Literatuur in zicht: Een nieuwe methode voor de christelijke school!' in: *Onder woorden*, no. 28, (december 2007).

3.2.1 Aanloop

In de jaren tachtig schreven Hans Werkman en enkele anderen over moderne literatuur in het *Nederlands Dagblad* (ND), terwijl het *Reformatorisch Dagblad* (RD) toentertijd hier nauwelijks aandacht voor had. In laatstgenoemde krant recenseerde C. Bregman af en toe moderne literatuur en H.H.J. van As besprak christelijke literatuur. Er vond toen en in de jaren negentig nu en dan bezinning plaats op de vraag of christelijke literaire kritiek wel mag bestaan. Zo reageerde het RD in 1992 bij monde van Van As op de uitlating van Kees Fens die vond dat in christelijke kring geen sprake kon zijn van literaire kritiek.[116] Werkman en Van As zouden geen literaire kritiek bedrijven omdat hun uitgangspunt verkeerd is.

> [...] het is een goed recht van het ND of het RD om het werk van Wolkers te negeren of op levensbeschouwelijke gronden af te keuren – iedereen heeft alle rechten – maar dan moeten ze niet zeggen dat ze literatuur bespreken. Je bent dan met godsdienst bezig en niet met literaire kritiek, want je gebruikt een religieuze maatstaf om literatuur te beoordelen.[117]

Ook Tom van Deel vond dat de christelijke dimensie geweerd moet worden uit de kritiek, want 'de gereformeerde-gezindte-benadering van literatuur leidt tot pijnlijke vormen van commentaar en subtiele vormen van laster'.[118]
Van As reageerde op de uitspraak van Fens dat deze misschien niet helemaal ongelijk heeft, maar dat men nou eenmaal niet geheel objectief en onbevangen een literair werk kan bespreken. Ethische of religieuze noties, kennis van de auteur en van zijn andere werken kunnen niet aan de kant geschoven worden.
In de jaren negentig is er volgens Tjerk de Reus (eerder genoemd paragraaf 2.1) sprake van verbreding in de christelijke literatuurkritiek.[119] Hij schetst in zijn essay 'Christelijke literatuur tegen het einde van de twintigste eeuw' de ontwikkeling die

---

[116] H.H.J. van As, 'Kán christelijke literaire kritiek?' in: Reformatorisch Dagblad, (10 augustus 1992).
[117] Van As, idem.
[118] Van As, idem.
[119] Tjerk de Reus, 'Christelijke literatuur tegen het einde van de twintigste eeuw', in: *Onder woorden* nr. 10, (2002).

de christelijke literatuurkritiek doormaakte in de twintigste eeuw.[120] Zo heeft het RD vanaf 1998 een wekelijkse boekenbijlage, waarin vrij veel aandacht is voor moderne literatuur. Het opinieblad *CV Koers* (voor de fusie in 1999 geheten: *Reformatorisch opinieblad Koers*) heeft sinds 1995 een rubriek waarin literatuur wordt gerecenseerd. Daarnaast publiceerde Dirk Zwart maandelijks in het gereformeerde *Centraal Weekblad*, tegenwoordig het opinieblad voor de Samen-op-Weg kerken. Op de radio is vanuit christelijke hoek aandacht voor (christelijke) literatuur. Arie Verhoef bespreekt sinds 1990 wekelijks boeken en/of interviewt schrijvers voor zijn programma 'Boekenwijzer'. Niet alleen christelijke maar ook seculiere romans worden besproken vanuit een christelijke visie. Niet bekend is of ook binnen een bepaald tv-programma regelmatig aandacht geschonken wordt aan christelijke literatuur.

Het aantal recensenten van christelijke huize nam sterk toe in de tweede helft van de jaren negentig.[121] Wellicht is er een relatie te leggen tussen de toegenomen literaire kritiek en de productie van titels. Zoals in hoofdstuk 2 al aan de orde kwam, is in de jaren negentig een toename van christelijke (literaire) titels te bespeuren. De Reus komt op een aantal van vijfentwintig à dertig tegenover tien à vijftien in de jaren tachtig. Bronnen voor zijn conclusie vormen de boekenlijst van Hans Werkman[122] en de reeks romans en verhalenbundels uit de jaren tachtig en begin negentig die literatuurcriticus Dirk Zwart van literaire waarde achtte.[123] Wat betreft de romans uit de jaren tachtig tekent De Reus erbij aan dat wat hem betreft de kwaliteit wisselend is. Hij noemt bovendien een paar romans die nauwelijks bekend werden op het christelijke literaire erf maar die wellicht bij de lijst horen. Al met al gaat het hier dus niet om een absoluut aantal en zou verdere verdieping in deze romans interessant zijn om nader te bepalen welke romans inderdaad als christelijke literaire titels beschouwd zouden mogen worden.

---

[120] De Reus, idem.
[121] Tjerk de Reus, 'Opvallende toename christelijke geïnspireerde boeken', in: *CV Koers*, (september 2002).
[122] *Onder Woorden. Boekenlijst van moderne christelijke literatuur in Nederland.* Samengesteld door Hans Werkman, zomer 2001 (orgaan van het CLO); zie eventueel ook: 'Christelijke literatuur in Nederland in de jaren negentig.' In: *Ons erfdeel*, jrg. 39 afl. 3 (mei-juni 1996) pp. 399-420; Bron: 'Christelijke literatuur tegen het einde van de twintigste eeuw', in: *Onder woorden*, nr. 10, (2002).
[123] Dirk Zwart, 'Christelijk proza?' In: *Bloknoot* 4 (februari 1993) jrg. 2 afl. 4 p. 34.

Voor het aantal christelijke literaire boeken in de jaren negentig baseert De Reus zich op dezelfde bronnen, die hij aanvult met 'eigen lectuur'.[124] Daarbij komt hij uit op een aantal van achtentwintig, waarvan hij opnieuw opmerkt dat de kwaliteit wisselend is. Ook merkt hij op dat wie met strenge literaire maatstaven kijkt, wat betreft de jaren tachtig op een aantal van ongeveer acht titels zal uitkomen, en wat betreft de jaren negentig op een aantal van twintig à vijfentwintig. Wat het verschil is tussen strenge en minder strenge literaire maatstaven, maakt hij jammer genoeg niet duidelijk. (Voor hetgeen Werkman over zijn selectie duidelijk maakt, verwijs ik naar hoofdstuk 2, paragraaf 2.2.1) De indruk bestaat in elk geval dat er een flinke toename op te merken valt in de productie van christelijke literaire (of minder literaire) titels.
De toename van het aantal titels kan verklaard worden uit een wisselwerking tussen enerzijds verbreding van de literaire kritiek, de opkomst van een organisatie als het Christelijk Literair Overleg (1996), de fusie tot het literaire tijdschrift *Liter* (1998) en uiteraard de intentie en inspiratie van zowel auteurs als uitgeverijen. Dit alles zorgde voor een zekere bloei van de christelijke literaire context.

3.2.2 Recente situatie

De literaire kritiek wat betreft christelijke romans is doorgaans met name te vinden in de christelijke journalistieke hoek. De grote kranten hebben nauwelijks aandacht voor christelijke literatuur. Zo worden de Christelijke Publieksprijzen vaak niet in het *NRC* of *de Volkskrant* bekendgemaakt. *Trouw* besteedt hier af en toe aandacht aan, maar zeker niet structureel. De publieksprijzen van 2006, 2007 en 2008, waaronder respectievelijk de twee literaire titels *Achtendertig nachten* (2007) van Janne IJmker en *Niemandsland* (2008) van Guurtje Leguijt kwamen in deze krant niet aan de orde. De *Volkskrant* is de enige van de genoemde kranten die überhaupt aandacht geeft aan IJmkers roman. Weliswaar in een recensierubriek waar slechts een paar zinnen aan nieuwe boeken gewijd worden, en waarvan de helft van het geschrevene bestaat uit de volgende ironische opmerking:

[124] De Reus, 'Christelijke literatuur tegen het einde van de twintigste eeuw', in: *Onder woorden*, nr. 10, (2002), p. 7.

> Het schrijven van dit waargebeurde verhaal was geen sinecure. Achterin wordt allereerst God bedankt, en daarna IJmkers lieve man en kinderen 'die tijdens het schrijfproces mijn moeilijke buien verdragen hebben'.[125]

Maar toch.

De christelijke dagbladen *Reformatorisch Dagblad* en *Nederlands Dagblad* houden de christelijke literatuur goed bij, maar worden buiten eigen kring nauwelijks gelezen. Het ND heeft structureel op vrijdag aandacht voor boeken. Bij deze krant is Hans Werkman sinds jaar en dag een bekende literatuurcriticus. In maart 2004 werd hij op het jaarlijkse Letterfestival officieel gelauwerd vanwege zijn betekenis voor de christelijke literatuur.[126] Hij was toen dertig jaar actief als literatuurcriticus voor het ND. De afgelopen decennia waarin Werkman actief was, worden als volgt getypeerd:

> Hij schreef over christelijke literatuur in een tijd dat seculiere literatuurvolgers niet geloofden dat een gelovige levenshouding tot literatuur van niveau kon leiden. En hij schreef over moderne literatuur in een tijd dat het lezen daarvan onder christenen zeer omstreden was.[127]

Naast literatuurcriticus was Werkman redacteur van de christelijke literaire tijdschriften *Woordwerk* en *Liter*, biograaf van Willem de Mérode, redacteur van gedichtenbundels en schrijver van diverse boeken en gedichten. De indruk bestaat dat hij tegenwoordig de boekrecensies over christelijke literatuur overlaat aan de overige recensenten: Teunis Bunt, Hilbrand Rozeman, Mieke Wilcke, Gert van de Wege en Hans Ester. Het ND bespreekt naast christelijke literatuur veel moderne literatuur. Er is zowel aandacht voor recent uitgekomen boeken als oudere boeken en/of auteurs.

Bij het RD verschijnt elke woensdag de boekenbijlage. De vaste redactieleden die over literatuur schrijven zijn Enny de Bruijn en Rudy Ligtenberg; ook leveren Tjerk

---

[125] *de Volkskrant*, (1 september 2006), p. 24. Internet: mei 2008; <http://archief.volkskrant.nl/artikel?%20nachten&FDOC=0&SORT=presence&PRD=20y&SEC=%2A&SO=%2A&DAT=%2A&ADOC=0>.

[126] 'Werkman gelauwerd op Letterfestival', in: *Nederlands Dagblad*, redactie cultuur, (15 maart 2004).

[127] 'Werkman gelauwerd op Letterfestival', in: *Nederlands Dagblad*, redactie cultuur, (15 maart 2004).

de Reus en Hans Ester en anderen regelmatig een bijdrage. Ook het RD heeft vrij uitgebreide aandacht voor literatuur in brede zin. Naast het feit dat er oog is voor christelijke literatuur en ontwikkelingen binnen de christelijke context, gaat de krant het niet uit de weg om boeken of schrijvers te bespreken waarbij ingegaan wordt tegen het gedachtegoed van de krant. Zo wordt Arnon Grunberg gewoon besproken. Dit wordt door de journalist als volgt teruggekoppeld naar de (reformatorische) lezer:

> Grunberg spot met het geloof in welke God dan ook, hij vertoont geen schroom als het gaat om seksualiteit en hij verkondigt een levenshouding die uiteindelijk bitter en zwartgallig is. Wat moet je daarmee? Niets moet – niemand is verplicht dit boek te lezen. Toch is het nuttig en nodig om een moment na te denken over de impact van een auteur als deze. Wat zegt het dat deze Grunberg zo populair is? Wat doet de man nu precies in zijn boeken, welke houding zit erachter?[128]

Het RD lijkt in vergelijking met het ND de meeste aandacht te geven aan de bezinning op en evaluatie van de huidige christelijke literatuur. Er is een keur aan artikelen te vinden waarin dat duidelijk wordt. Een voorbeeld daarvan is de serie 'Christen en roman' waarmee door redacteur Enny de Bruijn zes weken lang elke week op een hele pagina terrein werd verkend om erachter te komen wat christelijke lezers nu eigenlijk lezen en welk gods- en mensbeeld ze krijgen voorgeschoteld in de boeken die ze lezen.
In het *Friesch Dagblad* wordt christelijke literatuur gerecenseerd door Tjerk de Reus en Bert van Weenen. (Laatstgenoemde kwam in paragraaf 2.1.3 reeds ter sprake.) Tjerk de Reus publiceerde onder andere artikelen in het *Friesch Dagblad*, *CV-Koers* (christelijk opninieblad), *Liter* en RD. Hij schrijft over theologie, filosofie, en moderne Nederlandse en internationale literatuur.[129] Daarbij beperkt hij zich niet tot alleen christelijk getinte romans. De Reus besteedt aandacht aan de volgende proza-auteurs: J. Bernlef, Désanne van Brederode, Eduardo Caballero Caldéron, Remco Campert, Renate Dorrestein, Anna Enquist, Stephan Enter, Rob van Essen, Els Florijn,

[128] Tjerk de Reus, 'De stem van een wanhopige levensinstelling', in: *Reformatorisch Dagblad*, (27 oktober 2004).
[129] Zie eventueel www.tjerkdereus.nl voor meer informatie.

Arnon Grunberg, Khaled Hosseini, Arthur Japin, Henk Knol, Joke van Leeuwen, Vonne van der Meer, Doeschka Meijsing, Margriet de Moor, Marcel Möring, Willem Jan Otten, Thomas Rosenboom, Philip Roth, Jan Siebelink, Sjaak Verboom, Frank Westerman, Nachoem Wijnberg, Harmen Wind, Marianne Witvliet.

Essayistisch/wetenschappelijk

Wat essayistische christelijke literatuurkritiek betreft, is er helaas weinig voorhanden. Hetgeen er is, wordt veelal beperkt tot productie binnen het christelijke veld. Daar is al eerder blijk van gegeven door Tjerk de Reus, Hans Werkman en Enny de Bruijn aan te halen; deze personen leveren in de beschouwing over christelijke literatuur en ontwikkelingen daarbinnen regelmatig een belangrijke bijdrage met hun lezingen, artikelen of essays.

Wat betreft christelijke literatuurkritiek uit wetenschappelijke hoek werd niets gevonden. In Amerika ligt dat binnen het literatuuronderwijs anders. Daar studeert men op het grensvlak van christendom en literatuur. Als belangrijke christen-auteurs gelden: Leif Enger, Walker Percy, Wendell Berry, Michal O'Brien, Flannery O'Connor, Marilynne Robinson. De laatste wordt beschouwd als de beste christelijke (literaire) auteur uit Amerika. Er bestaat op dit moment geen christelijk literair tijdschrift in Amerika.[130]

Volgens de Amerikaanse literatuurprofessor David Lyle Jeffrey is de christelijke literatuur in Amerika, in tegenstelling tot de situatie in Nederland, niet strikt gescheiden van de algemene (seculiere) markt.[131] Hij noemt het feit dat grote commerciële uitgeverijen ook boeken van christen-auteurs publiceren, de aandacht die er op universiteitsniveau is voor de christelijke literaire traditie en de bespreking van hedendaagse romans van christen-auteurs in algemene dagbladen.[132]

De christelijke boeken en producten in Amerika besloegen in 2005 een omzet van ruim 4,3 miljard dollar[133] en in 2006 werd die op 4,6 dollar geschat.[134] Volgens Albert de Vos, uitgever bij Uitgeverij van Wijnen in Franeker, beslaat het christelijke

[130] Tjerk de Reus, 'Thuiskomen in Texas', in: *Onder woorden*, no. 28, (december 2007).
[131] Tjerk de Reus, 'Schrijven in een vaderloze cultuur', in: *Reformatorisch Dagbad*, (13 november 2006).
[132] De Reus, idem.
[133] A.F. van Toor, 'Zoeken naar het gouden manuscript: Amerikaanse markt blijft van grote invloed op het Nederlandse boekenaanbod', in: *Reformatorisch Dagblad*, (20 juli 2005).
[134] Albert de Vos, 'Religie en negotie op de ICRS', in: *Note*, 13e jrg. nr. 4, (september 2007).

segment maar ongeveer 10% van de totale markt, terwijl de verkoop per jaar 70% sneller is dan die van seculiere boeken.[135]
Boekblad maakte in augustus 2006 melding van het feit dat de populariteit van het christelijke boek in de VS tanende lijkt, maar de cijfers geven vooralsnog geen duidelijkheid.[136]

3.3 Recensieonderzoek

3.3.1 Aanpak

Een praktijkonderzoek werd uitgevoerd bij het *Nederlands Dagblad* (ND) en het *Reformatorisch Dagblad* (RD). Doel was om aan de hand van te verzamelen recensies over verschenen christelijke literaire boeken in de periode 2005-2007 tot een indicatie te kunnen komen van wat de recente christelijke literatuur tot 'christelijke literatuur' maakt. Daarom is gekozen om in elk geval het christelijke en literaire gehalte te onderzoeken. Het derde ijkpunt betreft het thema of de grote vragen die naar voren komen. In paragraaf 1.1 kwam de klacht naar voren dat christen-auteurs niet loskomen van het 'eigen klimaat' en geen brug slaan naar de grote wereld, ondanks het opvoeren van seculiere hoofdpersonen of eigentijdse thema's (zie p. 7 en 8). Tjerk de Reus stelt naar aanleiding van de roman *Sneeuw in Afrika* (Frank Dorst, 2006) dat het stellen van wezenlijke vragen niet mag uitblijven in een roman.[137] Wat voor thematiek kenmerkt christelijke literatuur? Worden er wezenlijke/grote vragen gesteld?
Uitgangspunt voor de indicatie is hetgeen door de recensent opgemerkt wordt. Het gaat hier om de symbolische productie die binnen de christelijke literaire kritiek geuit wordt. Aangezien christelijke literatuur elders niet of nauwelijks besproken wordt, richt ik me specifiek op de christelijke kranten.
Bij het ND was een mappenarchief doorzoekbaar. Per jaar zijn alle boekrecensies systematisch verzameld en op chronologische volgorde bewaard. Na het doorzoeken

[135] De Vos, idem.
[136] 'Populariteit christelijke boek VS lijkt tanende', in: *Boekblad*, (31 augustus 2006).
[137] Reus, Tjerk de. 'Tot de verbeelding gesproken. Over christelijke literatuur in deze eeuw'. In: *Soteria. Kwartaalblad voor evangelische theologische bezinning*, jrg. 23 (2006), afl. 4.

van deze mappen werden 12 recensies gevonden. Deze recensies betroffen 11 romans en 1 novelle.
De ND-recensenten zijn: Mieke Wilcke-vander Linden (2x), Hilbrand Rozema (3x), Gertine Wilders (2x), Gert van de Wege (2x), Hans Ester (1x), Sybe Bakker (1x) en Teunis Bunt (1x).
Bij het RD was een digitaal archief doorzoekbaar. Er kon niet op 'boekrecensie' gezocht worden of 'christelijke literatuur', dus moesten alle recensies (zo'n 570 per jaar) doorlopen worden, om tot een zo compleet mogelijk overzicht te komen. Er werd op 19 relevante boekrecensies gestuit. In 4 van de 19 recensies werden verhalenbundels besproken, in 1 ervan een novelle; in de overige 14 werden romans behandeld.
Alle boeken die in het ND besproken werden, kwamen ook aan de orde in het RD. Het RD recenseerde daarnaast ook nog 4 verhalenbundels en 3 andere romans. De RD-recensenten zijn: Els Brussé-Dekker (2x), Anne-Minke Hakvoort (1x), Rudy Ligtenberg (4x), Enny de Bruijn (5x), Marielle Buys (1x), Hennie Walgemoed (1x), J.L. Vermeulen (2x), Hans Ester (1x) en Willy Wouters-Maljaars (2x). (Zie tabel 3 voor het overzicht van onderzochte gerecenseerde titels.)
Wat betreft de auteurs van de besproken titels zijn er – de verhalenbundels niet meegerekend – 6 vrouwelijke en 8 mannelijke auteurs. In totaal zijn er 15 auteurs, aangezien van de 14 romans + 1 novelle het 2 keer voorkomt dat een auteur 2 boeken schrijft (Dorst en Verbaas).

auteur	**titel**	**jaar van uitgave**	**recensent RD**	**recensent ND**
1. Dorst	De laatste rol	2005	Rudy Ligtenberg	Mieke Wilcke
2. Dorst	Pesach in Praag	2004	Rudy Ligtenberg	Teunis Bunt
3. Dorst, e.a.	Verhalenmozaïek 1	2005	Else Brussé	x
4. Ent	Per Saldo	2005	Enny de Bruijn	Sybe Bakker
5. Florijn	Schaduw van de wolf	2005	Rudy Ligtenberg Hans Ester	Gert van de Wege
6. IJmker	Achtendertig nachten	2006	Hennie Walgemoed en Enny de Bruijn	Gert van de Wege

7. Kuijper	De zondebok en andere verhalen	2007	Else Brussé-Dekker	x
8. Leguijt	Niemandsland	2007	Anne-Minke Hakvoort	x
9. Meer, van der	Take 7	2007	Enny de Bruijn	Mieke Wilcke
10. Pols	En het werd stil	2007	Rudy Ligtenberg	x
11. Thijs	Een dag in december	2005	Willy Wouters	x
12. Velema	Glinsteringen: hoopvolle verhalen	2007	Enny de Bruijn	x
13. Verbaas	Engelenwoede	2007	Rudy Ligtenberg	Hilbrand Rozema
14. Verbaas	Sneeuw in Afrika	2006	J.L. Vermeulen	Hilbrand Rozema
15. Verboom	De val van de Aleph	2005	J.L. Vermeulen	Hans Ester
16. Verweerd	Op de huid	2006	Marielle Buys	Gertine Wilders
17. Verweerd	Spiegeling	2005	Willy Wouters	x
18. Wezel	Bladstil (novelle)	2006	Enny de Bruijn	Gertine Wilders
19. Wind	Meesterschap	2005	Enny de Bruijn	Hilbrand Rozema

Tabel 3: Overzicht recensies in RD en ND

3.3.2 Analyse

Per thema volgt hieronder een analyse van het recensieonderzoek per onderzocht ijkpunt. Ik maak hierbij onderscheid tussen de verhalenbundels en de overige boeken waaronder de romans en de novelle vallen; voor het gemak spreek ik in het laatste geval over: romans. Om overzicht te houden zijn de romans gerangschikt naar het jaar van verschijnen. Allereerst worden de verhalenbundels besproken, daarna de romans.

Thema/grote vragen - verhalenbundels

Van de vier verhalenbundels zijn er twee samengesteld met verhalen van één auteur, en twee bestaan uit verhalen van verschillende auteurs. Over *De zondebok en andere verhalen* van Kees Kuijper wordt gezegd dat in een groot deel van de dertig verhalen het bovennatuurlijke of het bijbels-religieuze een rol speelt; de andere verhalen zijn gewoon 'aards'. Meer wordt uit de recensie niet duidelijk. *Spiegeling*, geschreven

door Joke Verweerd, bestaat uit veel (inter)persoonlijke probleemthema's zoals alleen-zijn, angst, overspel, acceptatie van oud-zijn, depressie, et cetera. *Glinsteringen* zou uit 'huis-tuin-en-keukenthema's' bestaan, en *Verhalenmozaïek* kent verhalen die gaan over onder meer de vernedering en gevolgen van een troostmeisje in de Tweede Wereldoorlog, het sterven, en het zoeken naar (levens)bestemming.

Christelijke gehalte – verhalenbundels

Bij *Glinsteringen* ligt het christelijke er volgens de recensent te dik bovenop. De verhalen zijn allemaal vrij voorspelbaar, door christelijke inzichten wordt er een positieve wending aan gegeven of loopt het goed af. Wellicht heeft dit mede te maken met het feit dat het allemaal 'hoopvolle' verhalen zouden moeten zijn, getuige de ondertitel. Maar twee verhalen (van Gerrit Kraa en Hans Werkman) zouden verder komen dan een voorspelbaar christelijk verhaal. De verhalen van Kuijper – diens teksten in *Verhalenmozaïek* zijn ook opgenomen in *De zondebok en andere verhalen* – zijn bij uitstek christelijk door de vele bijbelse parallellen; de auteur speelt een spel met bijbelse gegevens en personen. De recensent vindt het echter te ver gaan wanneer op een gegeven moment overeenkomst gesuggereerd wordt tussen de hoofdpersoon en Jezus. Voor de overige verhalen geldt dat er ofwel geen duidelijke christelijke link is te vinden, ofwel de recensent dit aspect in de recensie buiten beschouwing laat.

Literaire gehalte – verhalenbundels

Met name over de bundel *Glinsteringen* is kritisch geluid te horen. Veel verhalen hebben slechte openingszinnen, zijn te expliciet of uitleggerig en bovendien clichématig. Kortom: de stilistische vaardigheden schieten tekort. Op dit gebied zouden maar twee van de vijftien verhalen erbovenuit steken. Zeven van de vijftien zouden middelmatige verhalen zijn die niet verder komen dan een vrij voorspelbaar christelijk verhaal, en zes van de vijftien hebben inhoudelijk weer iets meer te bieden dan genoemde zeven.

Over *Spiegeling* wordt een waarderende opmerking gemaakt over de mooie beeldspraak in een verhaal; voor het overige wordt benadrukt dat de spanning en

suggestie gemist wordt en haast alles ingevuld is, met andere woorden: de cirkel is steeds rond.
De schrijfstijl van *De zondebok en andere verhalen* wordt eenvoudig en soms clichématig genoemd. De verhalen worden gekenmerkt door verrassende wendingen.
De *Verhalenmozaïek:* het verhaal van Dorst wordt omschreven als moeizaam geschreven met allerlei drieslagen; de verhalen van Kuijper als: te doorzichtig, ambtenarenstijl, met herhalingen; Verweerd: het lukt haar om ingetogen, zonder in detail te treden de vernederingen en de gevolgen daarvan invoelbaar te maken van een troostmeisje in de Tweede Wereldoorlog.

Thema/grote vragen – romans

2005
In *De val van de Aleph* speelt het verhaal zich af rondom het conflict tussen de Palestijnen en de Israeli's. Daarmee is er sprake van een actueel thema waarbinnen 'grote vragen' rondom dood en waarheid aan de orde komen.
De vraag naar de zin van het bestaan komt naar voren in *De laatste rol* en *Schaduw van de Wolf*; angst speelt in laatst genoemd boek een grote rol.
Bij een *Dag in december* draait het om rouwverwerking en in *Meesterschap* wordt het heilloze van een verknipt leven getoond.
In *Per Saldo* gaat het over goed en kwaad, schuld en de verwerking van oorlogstrauma's.

2006
Bladstil gaat over schuld, en rust/bestemming vinden. In *Op de huid* staat rondom een moord de vraag centraal hoe belangeloos de liefde is. Ook *Achtendertig nachten* speelt zich af na een moord en gaat over schuld, berouw en vrede.
In *Sneeuw in Afrika* is er sprake van de ondergang van een huwelijk en de val van een man waarbij niets is wat het lijkt te zijn, de waarheid is schokkend.

2007

In *Niemandsland* komen de misstanden binnen de jeugdzorg aan de orde; daarmee is het een actueel boek.

En het werd stil gaat over de drieslag (on)schuld, boete en hoop. In *Engelenwoede* is er het spanningsveld van de roeping van de dominee en de roeping van het gezin wat dus niet goed afloopt, de echtgenote verlaat haar man.

Take 7 gaat over de vermenging van werkelijkheid en verbeelding, de kracht van aandacht en het belang van dromen.

Christelijke gehalte – romans

2005

Als de zes besproken romans die in 2005 verschenen, al onder christelijke literatuur geschaard kunnen worden, maken de recensenten bij de meeste romans in elk geval duidelijk dat het christelijke gehalte meer aanwezig had kunnen zijn. De mening van de boekbespreker over dit aspect komt vaak duidelijk naar voren.

Zo valt er op de inhoud van *Een dag in december* wel wat af te dingen, suggereert de recensent. Ondanks het feit dat de inmiddels gestorven zoon van de hoofdspersoon overal zijn bijbeltje mee naar toenam, de moeder (hoofdpersoon) zelf troost vindt in de kerk door een visioen, wordt de aanwezigheid van een troostende God nauwelijks ervaren. Dit laatste doet de recensent afvragen waarom Mozaïek dit boek in het fonds opgenomen heeft. Haar recensie besluit ze met: 'In dit geval was het gewoon prachtig geweest als het (bijbeltje, JK) ook nog eens was opengegaan.'[138]

Bij *De val van de Aleph* merkt de recensent op dat de auteur best wat meer positief-christelijks erin had mogen stoppen omdat het volgens hem bij het beoordelen van het werk van een christen-schrijver tenslotte toch eerst over de inhoud moet gaan, ondanks alle aandacht voor het versterken van de vorm.

In de bespreking van *De laatste rol* is de teneur bij zowel het ND als het RD (respectievelijk Wilcke en Ligtenberg) dat de auteur geen blijk geeft van een christelijke visie. Wilcke zet dat af tegen de (niet-christelijke) beschrijving van het

[138] Wouters-Maljaars, Willy. 'Dolores Thijs schrijft over rouwverwerking'. In: *Reformatorisch Dagblad*, (21 december 2005).

leven na de dood, en Ligtenberg betrekt het op het feit dat het boek deprimerend is, geen alternatief biedt en de lezer in het ongewisse laat. Laatstgenoemde vindt dat de auteur op een betere toekomst mag/moet wijzen.
De hoofdpersoon in *Meesterschap* heeft het christelijk geloof toegediend gekregen als 'letterlijke oekaze' […] Zijn geweten is slechts 1 stemmetje in een koor, waarin ook zijn ouders en de Bijbel fluisteren.'[139] Naast het feit dat hieruit blijkt dat het christelijk geloof hem niet zo veel lijkt te doen, komt er volgens het RD alleen de menselijke kant aan de orde. Volgens de recensent, Enny de Bruijn, is er sprake van te veel identificatie met het kwaad. Uitzicht op herstel lijkt er niet te zijn. Daarnaast vindt ze het jammer dat de schrijver, die zich eerder duidelijk bewoog binnen christelijke kring en liet zien met het geloof te worstelen, nu alleen gericht lijkt te zijn op de horizontale dimensie: menselijkheid. Dezelfde opmerking geldt ook voor *Per saldo*. Dit boek is hoogstens humanistisch te noemen.
Schaduw van de wolf tot slot kenmerkt zich duidelijk wel door een christelijk gehalte. In dit boek is sprake van een niet-christelijke hoofdpersoon die de eerste stappen zet op de weg van de van de christelijke hoop.

2006

Ook *Bladstil* heeft bij uitstek een hoog christelijk gehalte omdat er een christelijke boodschap aan het thema bestemming verbonden wordt: de mens moet leren zijn schuld uit het verleden onder ogen te zien, veiligheid en geborgenheid te zoeken aan de voet van het kruis – waar Christus stierf om de menselijke schuld op zich te nemen.
In *Achtendertig nachten* is tevens een duidelijke christelijke strekking aanwezig: de hoofdpersoon komt uiteindelijk tot klaarheid over God, en er is regelmatig sprake van bidden en bijbellezen.
Het RD duidt het positief dat in *Op de huid* ruimte is voor (geloofs)twijfel. De hoofdpersoon geeft zich in de problemen over aan iets hogers, als ze niets anders meer kan dan zich te laten dragen (bijbels beeld van een adelaar die je opvangt met zijn vleugels, ND).

[139] Hilbrand Rozema, 'Een mens van de vlucht', in: *Nederlands Dagblad*, (8 juli 2005).

Bij *Sneeuw in Afrika* is het christelijk geloof ook aanwezig door het meemaken van kerkdiensten, verwijzingen naar de Bijbel, de hoop/genade die aanwezig is en de geleidelijke ontwikkeling die de hoofdpersoon doormaakt: hij is niet kerkelijk opgevoed, maar gaat regelmatig naar de kerk en lijkt iets met geloof/God te krijgen, hij bidt een keer en krijgt hoop: uit scherven kan iets nieuws groeien. Opvallend is dat dezelfde recensent als van *De val van de Aleph* toevoegt dat het element van de hoop wel minder geleidelijk vorm had mogen krijgen.

2007

In de romans van 2007 lijkt het christelijke gehalte minder expliciet aanwezig te zijn. In *En het werd stil* is nog wel symbolisch de hoop aanwezig (er wordt geprobeerd te laten zien dat het menselijk heil niet op aarde is te vinden), maar de recensies over *Niemandsland* en *Engelenwoede* tonen niet aan dat er sprake is van een specifiek christelijk gehalte. In eerst genoemd boek is de hoofdspersoon boos op God als er vreselijke dingen gebeuren; verder wordt er niets relevants over gezegd. In de recensie over *Engelenwoede* wordt er niets anders vermeld dan dat de hoofdpersoon dominee is, dus christen, maar deze is wel een zoeker.
Over *Take 7* wordt wat dit betreft geopperd dat wanneer Van der Meer op de allegorische toer gaat, en dit doorgetrokken zou worden naar het geloof, zij minder overtuigend is. De strekking zou dan het volgende moeten zijn: er is geen god, maar het is goed erin te geloven, want daar worden we betere mensen van. De Bruijn vermeldt er echter bij dat deze interpretatie van het boek misschien niet terecht is en er ook een andere mogelijk is. Een interpretatie die een stuk orthodoxer is.[140] Kortom: in deze roman is sprake van meerduidigheid en een aanzetten tot denken. En deze aspecten, die als kenmerkend gezien kunnen worden voor literatuur, belichten al enigszins het volgende ijkpunt die bij de analyse van de recensies in ogenschouw genomen werd: het literaire gehalte.

Literaire gehalte – romans

De recensenten voeren vaak stilistische argumenten aan waardoor het werk meer of

[140] Enny de Bruijn, 'Connie Palmen en Vonne van der Meer verkennen grenzen van de verbeelding: Je bent wat je gelooft', in: *Reformatorisch Dagblad*, (11 april 2007).

minder literair beschouwd zou kunnen worden; daarnaast is de uitspraak 'zet lezer aan het denken' op te vatten als zijnde een kenmerk van literatuur; bij de romans *De val van de Aleph*, *De laatste rol*, *Take 7* en de novelle *Bladstil* is dat bijvoorbeeld het geval.
Ik noem de relevante zaken met betrekking tot het literaire gehalte. Vaak vermeld ik zowel wat het RD als het ND schrijft. Het komt ook voor dat een van de kranten niet uitgesproken over literaire aspecten schrijft. In dat geval laat ik het achterwege om dit te benoemen.

2005

Bij *De val van de Aleph* maken zowel het RD als het ND melding van het feit dat de roman de lezer tot denken aanzet. Het RD roemt daarnaast de frisse, scherpe toon en de mooie beelden die gebruikt worden. Als kritiek wordt geuit dat de auteur soms te gekunsteld is en te veel vertelt. Het ND noemt kneuterigheid en verknussing van de verhoudingen.
De *Schaduw van de wolf* vindt het RD hecht gebouwd door mooie vervlechting van gevoelens, woorden en dingen en het roemt de scherpe formuleringen. Tegelijkertijd is er kritiek op het feit dat de lezer op sommige plaatsen veel moet raden, het raadselachtige gedrag van een personage en de houterige dialogen. Het ND noemt een willekeurige, zwakke passage, maar uit verder geen kritiek (recensie is gedeeltelijk een interview).
Van *Per saldo* en *De laatste rol* wordt gezegd dat deze boeken tot nadenken stemmen. Het laatste boek noemt het RD complex. Het ND vindt het taalgebruik ervan fris en beeldend. Daarnaast wordt er echter te veel ingevuld en uitgelegd ten koste van de spanning en de overtuigingskracht van de roman; psychologiserende opmerkingen en zelfreflecties zijn vaak geforceerd; er is onvoldoende diepgang; er is sprake van een vaag en zweverig slot; de perspectiefwisseling zet de lezer op het verkeerde been; het beeld van de wolf wordt door herhaling een cliché.
Het RD is bij *Een dag in december* positief over de directe, scherpe schrijfstijl en *Meesterschap* wordt eveneens beschouwd als goed geschreven.

2006

Het RD noemt *Bladstil* subtiel en diepzinnig. De recensent vindt dat de novelle de lezer aan het denken zet, roemt de opbouw van de spanningsboog en het brengen van een geloofwaardige strekking. Aan de andere kant is het verhaal te fragmentarisch: de schrijver wil te veel in dit dunne actieboekje, je weet te weinig van de hoofdpersoon om haar te kunnen plaatsen, maar het wil wel een verhaal zijn van een volledig vrouwenleven.

Bij *Op de Huid* noemt het RD de herkenbare manier van personagekarakterisering; ondanks het feit dat er wellicht een overdosis aan menselijke problemen in dit boek naar voren komt, wordt hier een goede beschrijving van gegeven.

Het ND vindt de kracht van het boek terug in de gevoelens die het oproept. Het verhaal is makkelijk leesbaar maar niet indrukwekkend, het leunt aan tegen de streekroman.

Over Achtendertig nachten is het RD gemengd positief. De auteur schrijft beeldend en prachtige zinnen, maar soms ook rommelige en vage. Daarnaast wordt het zelfonderzoek van de hoofdspersoon niet overtuigend gevonden en is ze te uitleggerig. Dit laatste wordt ook letterlijk zo geformuleerd door het ND. Verder wordt bij het ND de goede, overtuigende karaktertekening genoemd. Ze gaat soms echter over de grens van sentimentaliteit en ze schrijft regelmatig 'zelfhulpprozazinnen'. Opvallend genoeg werd dit boek door zowel het RD als het ND, als het beste christelijke literaire boek van de afgelopen jaren beschouwd en kreeg de roman de publieksprijs 2007 terwijl. Zelfs het literaire tijdschrift *Liter*, dat bekendstaat als vrij kritisch over boeken die populair zijn onder een breed publiek, is alleen kritisch over de stijl en enkele beschouwelijke passages.[141]

Het RD vindt dat de auteur van *Sneeuw in Afrika* een goede vertragingstechniek hanteert en het ND noemt de consequente, onopvallende maar effectieve toon en de gerijpte stijl die de spanning opvoert. Dorst wordt een meester in subtiele verschuiving genoemd.

[141] Enny de Bruijn, 'Liter', in: *Reformatorisch Dagblad*, (9 juli 2007).

2007

Het ND vindt *Engelenwoede* een spannend boek. Het RD zegt iets meer over het literaire niveau. De auteur wordt een woordkunstenaar genoemd die op intellectueel goed niveau (diepe gedachten) schrijft, maar er is kritiek op het feit dat emoties niet invoelbaar worden beschreven.
Bij *Take 7* zijn er meerdere interpretaties mogelijk. Het zet tot nadenken aan. De RD-recensent is zeer positief over de mooie zinnen, karakters die tastbaar worden neergezet, het neerzetten van gemengde gevoelens en morele dilemma's.
Het blijkt dat alleen over *En het werd stil* en *Niemandsland* door beide kranten niet specifiek iets gezegd wordt over het literaire gehalte.

Seculiere recensies

Komen er nog seculiere recensies aan te pas? Ondanks het feit dat vrij duidelijk is dat in de seculiere kranten christelijke romans niet of nauwelijks aan de orde komen, is toch nog een korte steekproef gedaan. Bij de kranten *NRC Handelsblad*, *Trouw* en *De Volkskrant* is op digitale wijze gezocht op alle besproken romans in het RD en ND. Alleen *Achtendertig nachten* kwam voor het voetlicht in slechts één van de algemene kranten, zij het met een paar regels. Op pagina 47 kwam deze recensie uit de Volkskrant al aan de orde. Terwijl IJmkers prijs voor het beste christelijke kinderboek (2002) wel gemeld werd, was er vorig jaar geen aandacht voor de Publieksprijs die ze met haar roman won. Van Guurtje Leguijt werd weleens een kinderboek besproken. Het gaat hier om een auteur die het 'christelijke sausje' vrij bewust achterwege laat. Maar vervolgens komen haar romans niet aan de orde.
De auteurs die bij algemene uitgevers publiceren, Vonne van der Meer, Henk van der Ent en Harmen Wind krijgen meer aandacht, hoewel hun boeken niet structureel uitgebreid besproken worden. De hier besproken romans, respectievelijk *Take 7*, *Per Saldo* en *Meesterschap*, worden niet besproken in *Trouw*, terwijl de nieuwste roman van Wind in deze krant wel weer een uitgebreide recensie krijgt. *Trouw* organiseerde overigens wel een Schrijf!dag waar Van der Meer een lezing gaf over *Take 7*.
Een ander boek dat in 2004 verscheen is de debuutroman van Frank Dorst. Het gaat om *Pesach in Praag*; aan deze titel werd heel kort aandacht gegeven in *Trouw*. Van

dit boek wordt gezegd dat het 'braaf' is en hoewel Dorst literair probeert te schrijven, 'zonder opsmuk en met onverwachte perspectiefwisselingen', dit allemaal niet helpt want: 'de geur van de streekroman blijft hangen'.[142]
Dit alles bevestigt hetgeen eerder uitgesproken is: aan christelijke literatuur wordt nauwelijks aandacht besteed in de algemene pers. Als er al aandacht voor is, gaat het vooral om de namen van auteurs die bij algemene uitgeverijen publiceren en daarnaast af en toe als een christelijke auteur in het nieuws is door een gewonnen prijs. Bij het laatste lijkt willekeur hoog in het vaandel te staan.

3.3.3 Conclusies/interpretaties

Wat de thematiek betreft, komen in het christelijke proza alle onderwerpen aan de orde die ook in de seculiere romans een rol spelen. Opvallend is wel dat de doordenking van grote vragen naar aanleiding van actuele thema's zo goed als achterwege lijkt te blijven, met als uitzondering *De val van de Aleph*. Interpersoonlijke, relationele en andere menselijke problemen komen genoeg aan de orde. Ook diepere gevoelens zoals angst, schuld, berouw, hoop worden regelmatig beschreven, waarbij af en toe de grote vraag naar de zin van het bestaan geuit wordt.
De romans die in 2006 verschenen en werden besproken, kenmerkten zich door een hoog christelijk gehalte. Dit in tegenstelling met 2005, toen het gros van de besproken romans (vier van de vijf) verweten werd te weinig christelijk perspectief te bieden. Dit laatste zat hem vooral in het ontbreken van de christelijke hoop oftewel de verticale dimensie. Ook in 2007 is het christelijke gehalte minder expliciet aanwezig dan in 2006, de verhalenbundel *Glinsteringen* daargelaten. Opvallend is dat in veel recensies, weliswaar in meerdere en mindere mate, iets gezegd wordt over het christelijke gehalte. Dit zegt iets over de invalshoek van de recensenten. Het spreken over literatuur wordt van oudsher bepaald door literatuuropvattingen.[143] Het is in dit verband vrij duidelijk dat de recensenten onder andere meestal gebruik maken van een morele of ethische benadering. Er wordt

[142] Els Drayer, 'Debuten van deze herfst', *Trouw*, (24 december 2004).
[143] Van Rees en Dorleijn, 'Literatuuropvattingen in het literaire veld: over de integratie van twee benaderingen', in: *Spektator* 23, (1994), p. 91-114.

namelijk vanuit de christelijke moraal - misschien niet zozeer hardop, maar zeker impliciet – duidelijk gemaakt wat kenmerkend voor christelijke literatuur mag/moet zijn. Het komt erop neer dat een christelijke roman geacht wordt iets te laten zien van de christelijke hoop en de zogenaamde verticale dimensie, dus niet moet blijven hangen in een humanistische visie. Aan de andere kant kan het christelijke gehalte er ook te dik bovenop liggen, zoals in de verhalenbundel *Glinsteringen*.
Daarnaast wordt uit de analyse van het literaire gehalte duidelijk dat de tweede invalshoek vaak de structurele benadering behelst, die overigens vaak gecombineerd wordt met de morele benadering. Vaak gaat de recensent in op de werkwijze van de auteur, de stijl. Over het algemeen zijn er altijd aspecten ter verbetering. Opvallend is dat de verhalenbundels *Glinsteringen* en *Spiegeling* en de roman *De laatste rol* in vergelijking met het overige proza een vernietigend oordeel krijgen. Wat deze alle drie in elk geval als kritiekpunt krijgen, is de voorspelbaarheid: er wordt te veel ingevuld.

De morele en structurele benadering worden in de recensies vaak beide gehanteerd, maar op verschillende manier. De meeste recensenten zijn erg kritisch op de vorm. Maar recensent J.L. Vermeulen (RD) laat duidelijk blijken dat weliswaar de vorm belangrijk is, maar de inhoud het belangrijkst. De inhoud is hier dan bedoeld als de positieve hoopvolle boodschap van het christelijk geloof. Hij stipt aan hoe een christelijke literaire roman moet zijn:

Als een van de kenmerken van literatuur is dat het geen platgetreden paden bewandelt, dan doet Verboom daar in ieder geval wel zijn best voor: geen christen als hoofdpersoon, geen refozuil als decor en geen bekeringsgeschiedenissen. Tegelijk wordt het boek wel bevolkt door mensen die met grote vragen bezig zijn. Een van de ongeschreven wetten van literatuur lijkt me dat zij vooral veel moet vragen en weinig moet antwoorden. Ze moet de lezer aan het denken zetten. […] Dat kan echter ook betekenen dat christelijke literatuur een contradictio in terminis wordt, omdat een christen nu eenmaal minstens weet waar hij wél antwoorden vandaan kan halen. Soms bekruipt me het gevoel dat christelijke schrijvers van vandaag -ongetwijfeld beïnvloed door het recensentenvolk- dan maar hun best gaan doen om zo weinig mogelijk positief-christelijks in hun boeken te stoppen. […] Uiteindelijk zal het

oordeel over het werk van een christenschrijver - ondanks alle terechte aandacht voor het versterken van de vorm - toch als eerste over de inhoud moeten gaan.[144]

Hans Werkman pleit voor een duidelijk meerzijdige benadering van de literatuur. 'Literaire kunst is niet alleen inhoud, idee, ze is ook vorm, structuur. Beide staan niet los van elkaar.'[145] Werkman vindt dat een christen-criticus eerste moet vaststellen of een boek literair is op grond van stijl, logica, psychologie en opbouw. Daarna moet vastgesteld worden of het boek overeenkomt met wat de Bijbel zegt. Dus zowel met een esthetische als ethische benadering moet een boek besproken worden. Hoewel Werkman dit al in de jaren tachtig zei, is op grond van de recensies duidelijk geworden dat de meeste recensenten volgens deze invalshoek tewerk gaan.

Up-to-date lijst recente christelijke literatuur

Naar aanleiding van het recensieonderzoek kan de lijst met recente literatuur (bijlage I) in elk geval aangevuld worden met drie titels: *Take 7* (Vonne van der Meer), *Per Saldo* (Henk van der Ent) en *Meesterschap* (Harmen Wind).
Hoewel er uit de recensies twijfel blijkt over het christelijke gehalte in deze romans, is van de auteurs bekend dat ze zich gelovig zijn of zich (hebben) begeven in christelijke literaire context. Zij krijgen het voordeel van de twijfel. Daarnaast wordt de lijst aangevuld met meer titels die door recensenten of literatuurcritici als christelijke literatuur beschouwd worden. Het gaat om zowel boeken die bij christelijke als algemene uitgevers verschijnen, bijvoorbeeld *Specht en zoon* van Otten (Van Oorschot), *De avondboot* van Vonne van der Meer (Contact) en *Zwart water* van Meint R. van den Berg. Dit laatste boekje, uitgegeven door Uitgeverij Groen, was in 2001 het literaire actieboek van de clk. Duidelijk is dat wat betreft de periode 2005-2007 op grond van het recensieonderzoek een vrij compleet beeld gegeven kan worden. De uiteindelijke lijst (zie bijlage III)telt 54 titels die als christelijke literair gezien kunnen worden. Over een periode van acht jaar is dat

[144] J.L. Vermeulen, 'Tweede roman van Sjaak Verboom behandelt conflictsituatie in Israël. Een rol van betekenis spelen', in: *Reformatorisch Dagblad*, (7 december 2005).
[145] Hans Werkman, *Het boek op mijn bureau. Over literatuurkritiek in christelijk perspectief*, (1981), p. 19.

geen topscore, maar gezien de ontwikkeling per decennium neemt het aantal christelijke literaire titels toe.

3.4 Brancheorganisatie voor het Christelijke Boeken- en Muziekvak

De Brancheorganisatie voor het Christelijke Boekenvak (BCB) zet zich in voor de belangen van christelijke boekhandels, muziekwinkels, uitgeverijen en distributeurs van boeken, muziekdragers en *gifts*. Zij doet dit onder andere door voor- en najaarsbeurzen te organiseren, promotiecampagnes te voeren, catalogi en digitale nieuwsbrieven uit te brengen en meerder malen per jaar bijeenkomsten te organiseren voor overleg, training en informatie voor winkeliers en uitgevers. De beurzen worden georganiseerd zodat de boekhandels zich kunnen oriënteren op het nieuwe aanbod van christelijke uitgevers en distributeurs. De najaarsbeurs is gekoppeld aan een publieksdag waar jaarlijks zo'n vierduizend mensen op afkomen. Daarmee is het de grootste christelijke boekenbeurs van Nederland.
In 2006 werd in Houten, naast de BCB-beurs, als experiment een reformatorische beurs gehouden voor boekhandelaren. 14 uitgeverijen, waarvan er twee daadwerkelijk niet naar de jaarlijkse beurs in Zwolle gingen waren hier bij betrokken. Dit omdat enerzijds doordat de klanten zich niet thuis zouden voelen bij de evangelische sfeer van de BCB-beurs en anderzijds Zwolle niet centraal genoeg zou zijn.[146] Sinds de beurs Zwolle als standplaats heeft, zijn er steeds meer evangelische uitgevers en komen er minder reformatorische bezoekers. De organisatie wil de branche niet graag uiteen zien vallen, maar geeft aan dat in de kerken steeds meer evangelische invloed merkbaar is en dit zijn weerslag op uitgevers en boekhandels heeft; daarnaast is de locatie minder gelukkig gelegen voor zuiderlingen, maar het is moeilijk om een andere hal te vinden die groot genoeg is.[147] Desondanks was de beurs in Houten kennelijk eenmalig, er zijn geen berichten gevonden dat dit herhaald is/wordt. Door beide partijen wordt als argument hiervoor gebruikt dat de uitgeverijen er uiteindelijk bij gebaat zijn als de christelijke boekhandelaren op één beurs terecht kunnen.

---

[146] 'Uitgevers houden eigen beurs', in: *Nederlands Dagblad*, (16 september 2006).
[147] Idem.

De BCB ontstond op 1 juni 2005 na een fusie van het Christelijk Lektuurkontakt (CLK) en de Samenwerkende Christelijke Boekhandels (SCB). In september 2007 is de 30e editie van de christelijke boeken- en muziekbeurs gehouden. Ongeveer 70 uitgevers en andere leveranciers presenteerden zich waarbij het publiek op de zaterdag terecht kon, en op de twee vakdagen de boekhandels. Er zijn zowel 240 boekwinkels als 75 uitgeverijen bij de BCB aangesloten.[148]
De BCB organiseert jaarlijks de Week van het Christelijke Boek. Het thema daarvan sluit aan bij het CPNB thema voor de (algemene) Boekenweek. Het BCB thema was dit jaar: Toen ik een kind was – ouderen in christelijke boeken terwijl het CPNB-thema was: VAN OUDE MENSCHEN… De derde leeftijd en de letteren. De Week van het Christelijk Boek werd in dezelfde week gehouden als de Boekenweek. Uit het onderzoek van Elise Walinga blijkt dat uitgevers vinden dat er te veel nadruk ligt op de literaire ficie. Men zou liever meer aandacht willen voor de non-fictie.[149]

In het kader van dit hoofdstuk kan gesteld worden dat op het gebied van symbolische productie rondom christelijke literatuur de BCB bijdraagt door het uitgeven van twee catalogi en bij uitstek: het organiseren van literaire prijzen.

3.4.1 Uitgaven

De BCB geeft tweejaarlijks de *Lees & Luister catalogus* uit waarin alle nieuwe christelijke boeken, cd's, dvd's en cadeauartikelen aangeprezen worden; daarnaast publiceert zij het Magazine *Note* tien keer per jaar, om en om als digitale nieuwsbrief en tastbaar magazine.
De *Lees & Luister catalogus* wilde voorheen alleen maar een praktisch overzicht bieden. Maar dit blad wil zich vernieuwen. In april kwam het '0-nummer uit' waarin aangegeven werd wat de bedoeling is: meer aansluiten bij de behoeften van de consument naar vermaak en beleving. Het blad zal daarom meer gaan bieden door bijvoorbeeld artikelen op te nemen waarin een leeservaring een boek dicht(er)bij

[148] Volgens het afstudeeronderzoek naar de effectiviteit en kwaliteit van de belangrijkste promotie-uitingen van de BCB, door Elise Walinga (Bron: <http://www.bcbplein.nl/images/content_attachments.-/Scripite.pdf>) bestaat het geheel van de christelijke markt uit: 350 tot 400 boekhandels, 75 christelijke uitgeverijen en 3 miljoen christelijke consumenten. (dit laatste aantal is gebaseerd op een onderzoek van het CBS 'Kerkelijkheid en kerksheid', 2004).
[149] Walinga, *Diversiteit, deur of drempel*, p. 19, en *Note* 4, jrg. 13, (september 2007).

brengt. In het 0-nummer is een interview met zowel een artiest als auteur (Janne IJmker) opgenomen; ook zijn er recensies te lezen. Kortom: door dit soort artikelen wordt bijgedragen aan het waardeoordeel over onder andere literatuur.
Note is voornamelijk een informatief blad, maar is voor een deel ook op symbolisch productiegebied actief. Ook hierin worden recensies opgenomen. Daarnaast is er een rubriek ('Even noteren') waarin uitgaven van de algemene markt geselecteerd worden die interessant kunnen zijn voor de christelijke boekhandel. Men oriënteert zich dus niet slechts op het eigen wereldje.

3.4.2 Prijzen

Naast de literaire prijzen Het Hoogste Woord en de EigenWijsPrijs (prijzen voor christelijke kinderboeken, ingesteld door de Werkgroep Christelijke Kinderboeken) is er voor het Nederlandstalig proza de Nederlands Dagblad/BCB Publieksprijs Christelijke Boek.
Om meer aandacht te geven aan christelijke boeken en om lezers, schrijvers en uitgevers van het christelijke boek te stimuleren, is deze jaarlijkse prijs voor het beste christelijke boek ingesteld op initiatief van het Nederlands Dagblad en de BCB. Alleen oorspronkelijk Nederlandse uitgaven van het afgelopen jaar komen in aanmerking. De jury nomineert zes boeken waaruit het publiek kan kiezen. De prijs bestaat uit een geldbedrag van duizend euro en een kunstwerk. In 2005 is de prijs voor het eerst uitgereikt. In 2006 werd onder andere Knielen op een bed violen genomineerd. Hans Werkman vraagt zich af of deze roman past bij een prijs voor het christelijke boek, alleen vanwege het feit dat Siebelink zeer integer over een bepaalde vorm van chrsitendom schrijft.[150] In het boek komt immers de christelijke hoop (van de opgestane Heer, definitie Werkman christelijke literatuur) niet naar voren.[151] Ook noemt Werkman het feit dat Specht en zoon van Willem Jan Otten bij de nominaties in 2005 blijkbaar over het hoofd gezien is, raar. Dit boek is geschreven door een tot het christendom bekeerde auteur; de toon is duidelijk christelijk. Terecht dat Werkman kritisch is over het nominatiebeleid. Duidelijk is in elk geval

[150] Hans Werkman, 'Christelijke violen?', in: *Nederlands Dagblad*, (17 februari 2006).
[151] Werkman, idem.

dat de nominaties voor 2008 gebaseerd waren op de verkopen bij de christelijke boekhandel. Op de site www.publieksprijschristelijkboek.nl kan het publiek zijn stem kenbaar maken. Enny de Bruijn van het RD noemt de publieksprijs een wankel gebeuren.[152] Volgens haar stemmen er veel te weinig mensen. Het CLO is van plan om naast de publieksprijs ook een christelijke juryprijs in het leven te roepen met de bedoeling dat deskundige juryleden het christelijke boek van het jaar bepalen. Gevaar is en blijft natuurlijk dat het erg lastig is om persoonlijke voorkeuren te parkeren. Als een deskundig geachte jury hét christelijke boek van het jaar zou bepalen, zou deze jury bij uitstek een machtsvertoon kunnen laten zien wat betreft het toekennen van waarde aan literatuur. Dit is (nog) niet het geval. Maar de huidige situatie laat onverlet dat de verkoop blijkbaar de kwaliteit van een boek moet aangeven, terwijl het feit of een boek goed of minder goed verkoopt niet alles zegt over de kwaliteit.
Hieronder volgt een overzichtje van de winnaars sinds de Publieksprijs ingesteld is.[153]

Publieksprijs Christelijk boek 2005
Drie van de zes titels zijn fictietitels (inclusief 1 poëziebundel) waaronder twee literaire romans: Snoeitijd van Joke Verweerd en Ik verbind u door van Vonne van der Meer. Dit laatste boek is een titel die zowel in de algemene als christelijke markt verkoopt.
Winnaar was Joke Verweerd.

Publieksprijs Christelijk boek 2006
Winnaar van de Publieksprijs 2006 was Reinier Sonneveld met zijn bijbels handboekje Jutten: over de verrassingen van God. Van de zes nominatie waren er drie fictietitels waarvan twee literaire: Schaduw van de wolf van Els Florijn, Knielen op een bed violen van Jan Siebelink. Al eerder werd genoemd dat het vrij uitzonderlijk is dat dit boek zowel in de algemene als christelijke markt zo goed verkoopt.

[152] De Bruijn, 'Voorlezen onder tromgeroffel', in: *Reformatorisch Dagblad*, (19 maart 2007).
[153] Bron hiervoor: http://www.publieksprijschristelijkboek.nl/) en http://www.literaireprijzen.nl/ (site van het Letterkundig museum).

Publieksprijs Christelijk boek 2007

Bij vier van de zes genomineerde titels gaat het om fictie. Daar zitten twee literaire bij: Op de huid van Joke Verweerd en Achtendertig nachten van Janne IJmker. Laatstgenoemd boek heeft de prijs gekregen.

Publieksprijs Christelijk boek 2008

Drie van de zes nominaties voor de Publieksprijs 2007 waren fictietitels, waarvan Niemandsland van Guurtje Leguijt de enige literaire roman is. Nadat er in voorgaande jaren bij de genomineerde boeken steeds sprake was van minstens twee literaire romans, werd deze lijn dit jaar niet voortgezet. Opvallend genoeg kreeg de enige literaire titel de Publieksprijs. Evenzo is het opmerkelijk dat drie van de vier keer de publieksprijs naar een literaire titel gaat. Naast het feit dat de BCB samenwerkt met het ND bij genoemde prijs, is er ook de ND/BCB top tien, waarover in paragraaf 2.2.1 meer te lezen was.

Al met al is de BCB min of meer de 'christelijke CPNB'.

3.5 Christelijk Literair Overleg

Naast het feit dat *Liter* en *Chroom Digitaal 2000* twee belangrijke podia zijn waarop de christelijke literatuur zich manifesteert,[154] vraagt *Onder Woorden* ook aandacht voor de verbeelding van christelijke ideeën in de literatuur. Dit nieuwsblad dat ongeveer vier keer per jaar verschijnt, is een uitgave van het Christelijk Literair Overleg (CLO). Het CLO is een speler op zich in het christelijke literaire veld. In het colofon van *Onder Woorden* wordt de volgende doelstelling vermeld:

> Doel van het CLO is om in samenwerking met anderen christelijke literatuur in Nederland tot bloei te helpen brengen. Daarbij willen wij een brug helpen slaan tussen de algemene en de christelijke literaire cultuur in ons land.

[154] Liesbeth Eugelink, *Niets in mij gelooft dat: Over religie en moderne Nederlandse literatuur*, Ten Have, (2007), p. 153.

In 1996 werd het CLO opgericht door Frank Dijkstra en Dirk Zwart met voornoemde doelstelling. Om het gestelde doel te bereiken organiseert het CLO allerlei literaire activiteiten zoals literatuurdagen, symposia, allerlei cursussen rondom literatuur(analyse) en schrijven, dit laatste sinds zomer 2007 in samenwerking met uitgeverij Mozaïek.[155] Ook worden literaire kritieken en artikelen over literatuur gepubliceerd. Sinds 2004 is het CLO betrokken bij het letterfestival, in samenwerking met de BCB (voorheen CLK) en het Nederlands Dagblad. Dit jaarlijkse festival, dat aansluit bij het thema van de Boekenweek, zet vooral de schijnwerpers op christelijke literatuur, maar ook muziek, podiumkunst en beeldende kunst ontbreken niet. In 2007 kwamen er 700 mensen op af, in 2006 nog 600.
De brugfunctie die het CLO wil vervullen, is ingegeven vanuit een gevoel van onbehagen. Men vindt de scheiding tussen christelijke literatuur en niet christelijke, algemene literatuur niet goed en wil daarom de dialoog tussen beide werelden bevorderen.[156] Vervolgens rijst de vraag hoe het CLO dit invult. Hans Ester, voorzitter van het CLO, schrijft diverse artikeltjes in *Onder woorden* om keer op keer te benadrukken dat de dialoog belangrijk is, maar niet helemaal duidelijk is hoe dit door het CLO ten uitvoer gebracht wordt. Genoemd worden de zeer bescheiden middelen waar men over beschikt. Maar alles wat er beschikbaar is, wordt ingezet om beide werelden bij elkaar te brengen.[157] Wordt hier min of meer een excuus gegeven voor het feit dat het brugfunctie-aspect nog niet zo goed uit de verf komt? Concrete voorbeelden worden tenminste niet gegeven. Wellicht wordt er gedoeld op het feit dat af en toe seculiere auteurs uitgenodigd worden, zoals Arthur Japin voor de literatuurdag in 2004 en Kader Abdolah voor een symposium in 2007. Misschien sluit dit aan bij het idee om blijvend bewustzijn te hebben van christelijke waarden maar ook nieuwsgierig te blijven naar waarden van de ander.[158] In dat opzicht is sprake van een open houding vanuit christelijke hoek naar de buitenwereld toe. Dat laatste is overigens wel een goede basishouding.

---

[155] *Onder woorden*, nr. 27, (september 2007), p.1.
[156] Hans Ester, 'Tien jaar CLO: waar staat het CLO voor?', in: *Onder woorden*, nr. 24, (september 2006).
[157] Idem.
[158] Idem.

Vanaf 1998 tot 2001 organiseerde het CLO de uitgave van het actieboek in de boekenweek onder verantwoording van het Christelijk Lektuur Kontakt (CLK). Dit literaire christelijke actieboek was de vervanger ofwel christelijke tegenhanger van het officiële boekenweekgeschenk van de CPNB. Vanwege aanhoudende kritiek vanuit christelijke kring en verwarring rond de eindverantwoordelijkheid voor dit actieboek, heeft het CLK in 2001 besloten dat het CLO niet meer zal bijdragen aan de totstandkoming van het christelijke boekenweekgeschenk.[159] Het CLO zocht tot dan toe auteurs en begeleidde de productie. De literaire christelijke boekenweekgeschenken zoals *Kaj* (1998) van Ronald Westerbeek en *De glazen schelp* (2000) van Jaap Zijlstra hebben veel waardering gekregen. Toch zijn er bijna vanaf het begin niet aflatende discussies gevoerd over het christelijk gehalte van het jaarlijkse actieboek. 'Ieder jaar weer vonden sommige boekhandelaren of lezers dat bepaalde fragmenten niet door de christelijke beugel konden.'[160] Zo zou er in 1999 (verhalenbundel *Een steenworp afstand*) een verhaal geschrapt zijn van een christen-auteur, terwijl een verhaal van een verklaard agnost de ethische keuring wel doorstond.[161]
Het zou interessant zijn om nader onderzoek te doen naar alle discussies rondom het christelijke boekenweekgeschenk. Het is vermoedelijk een afstudeeronderwerp op zich.

3.6 Lezers

Volgens het afstudeeronderzoek van Elise Walinga naar de effectiviteit en kwaliteit van de belangrijkste promotie-uitingen van de BCB bestaat de christelijke markt uit drie miljoen christelijke consumenten. Dit aantal is gebaseerd op een onderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek in 2004.[162] Zoals uit de top tienen blijkt, stellen grote groepen lezers zich tevreden met Amerikaanse schrijvers als Francine

---

[159] Zie: http://www.chroom.net/weblog/log01apr.htm of *Nederlands Dagblad* (24 april 2001), redactie cultuur.
[160] *Nederlands Dagblad*, (24 april 2001), redactie cultuur.
[161] *Nederlands Dagblad*, (24 april 2001), redactie cultuur.
[162] Onderzoek CBS: 'Kerkelijkheid en kerksheid', (2004). Bron: internet; <http://www.bcbplein./images/ocntent_attachments/Scriptie.pdf>

Rivers, Bodie Thoene en Randy Alcorn. De boeken van deze auteurs bevatten vaak een bijbelse boodschap verweven in een romantisch of spannend verhaal.
Wat betreft de waardetoekenning aan literatuur zijn er tal van leesgroepen die literaire boeken lezen en behandelen. Volgens het *Reformatorisch Dagblad* zijn christelijke leeskringen in opkomst. Dit sluit aan bij het feit dat in de algemene markt de boekenclub in de zin van leeskring populairder is dan ooit. Volgens onderzoek van de CPNB uit 2005 is een op de tien Nederlanders lid van een boekenclub.[163] Het RD geeft aan dat de christelijke leeskringen als nooit tevoren bloeien.[164] Schrijvers als Khaled Hosseini, Jan Siebelink en Sándor Márai zijn mateloos populair. 'Schrijvers die niet als "christelijk" getypeerd kunnen worden, maar die toch heel welwillend naar het verschijnsel religie kijken.'[165]
Uitgevers weten ook in te spelen op deze bloeiende leeskringtendens. Uitgeverij Mozaïek heeft onder een eigen logo de Mozaïek leesclub opgericht. Dit houdt in dat de uitgeverij zorgt voor achtergrondinformatie, interviews en gespreksvragen. Met vooral dit laatste biedt zij voorstudiemateriaal voor leeskringen aan.[166]
Het is moeilijk in te schatten hoeveel fanatieke christelijke literatuurlezers er zijn. Er zijn geen harde cijfers omdat het vaak om particuliere initiatieven gaat.

[163] Arwen van Grafhorst, 'Geen tijd voor lezen, wel voor de boekenclub', (19 oktober 2007), bron: www.wereldomroep.nl
[164] Elise Schipper en Aad van Toor, 'Het gaat om wat je bent' in: *Reformatorisch Dagblad*, (23 mei 2007).
[165] Enny de Bruijn, 'Gelovige hoofdpersoon geen bezwaar', in: *Reformatorisch Dagblad*, (13 februari 2008).
[166] Op www.mozaiek.nl was in maart 2008 over 25 romans informatie voorhanden.

4 Conclusie

Naar aanleiding van de onderzoeksvraag in deze scriptie *In hoeverre bestaat er in Nederland een apart christelijk literair veld waarin christelijke literatuur totstandkomt?* kan in concluderende zin het volgende gezegd worden.
Vooropgesteld is duidelijk geworden dat in Nederland sprake is van een christelijk literair veld. Een veld dat vergelijkbaar is met het algemene literaire veld maar zich voor het grootste gedeelte apart daarvan beweegt.
Binnen het christelijke literaire veld spelen de volgende actoren een rol wat betreft de materiële productie en distributie: auteurs, uitgevers, literaire tijdschriften, boekhandels, en bibliotheken. Voor al deze 'spelers' geldt dat ze niet op zichzelf staan, maar actief deel uitmaken van de christelijke literaire context. Ze organiseren zich in verbanden, of sluiten zich aan (soms activiteitsgewijs) bij een groter geheel. Zo zijn er de auteursverenigingen Schrijvenderwijs en Schrijverscontact, organiseerde het literaire tijdschrift *Liter* in samenwerking met het Christelijk Literair Overleg en het Nederlands Bijbelgenootschap in 2007 een symposium, en hebben bijna alle uitgevers zich aangesloten bij de Brancheorganisatie voor het Christelijke Boeken- en Muziekvak. Niet elke afzonderlijke auteur of uitgever sluit zich ergens bij aan, maar mogelijkheden zijn er te over.
Er wordt geen aparte literaire groep uitgevers onderscheiden. Sterker nog, zelfs niet één christelijke uitgeverij wordt specifiek als literaire uitgeverij gezien of profileert zich als zodanig. Uitgeverij Mozaïek is momenteel de enige uitgeverij waar sinds 2004 structureel literaire titels verschijnen. Hoewel Uitgeverij Kok in 2003 nog actief was in literaire productie, hield dat op nadat de betreffende redacteur naar Mozaïek vertrok. Al met al nemen de christelijke uitgevers – wat betreft de literaire productie - de wankelste positie in binnen het christelijke literaire veld. In een paar jaar tijd is er een behoorlijk fonds opgebouwd, maar of dit een voortgaande lijn is, zal moeten blijken. Het is de vraag waarom andere christelijke uitgeverijen zich er niet voor inzetten om (christelijke) literaire titels uit te gaan brengen.
Wat betreft de symbolische productie is er sprake van een levendige beeldvorming binnen het literatuuronderwijs, bij bloeiende leeskringen, bij de BCB en het CLO en met name wat betreft de journalistieke kritiek. In de recensies die in 2005, 2006 en

2007 werden gepubliceerd in de landelijke dagbladen zijn vooral de ethische en esthetische benadering aanwezig: aan de ene kant is er aandacht voor het christelijke gehalte, aan de andere kant is de (stilistische) vorm belangrijk. Het valt tot nu toe voor christelijke auteurs niet mee om beide aspecten, die kenmerkend geacht worden voor christelijke literatuur, goed te combineren. Over het algemeen zijn er nog weinig auteurs die er echt duidelijk bovenuit steken. Wat betreft de productie in het christelijke veld tijdens de afgelopen acht jaar, lijkt de hoop het meest gevestigd op auteurs zoals Janne IJmker en Els Florijn die zich nog verder kunnen ontwikkelen wat betreft de literaire kwaliteiten. Het is lastig om aandacht te genereren binnen het algemene literaire veld, afgezien van de vraag of men dat zou moeten willen. Er is in elk geval een tendens aan de gang waarbij beseft wordt dat het - de beoordeling, maar natuurlijk allereerst het werk zelf - niet ten goede komt wanneer men als auteur al te zeer met afgeronde verhalen komt. Bij het recensieonderzoek kwam naar voren dat literatuur allereerst bedoeld is om vragen te stellen. Het veelgehoorde verwijt dat christelijke literatuur te veel zou invullen en dat door christelijke inzichten alles 'opgelost' wordt, wil men niet meer horen. De notie van de christelijke hoop moet wel aan de orde komen, maar vooral niet te expliciet. In *CV Koers* werd de nieuwste roman van Marianne Witvliet, *Kind van het water* positief besproken, onder andere door het volgende: 'Hoewel de vertelling eindigt in een happy end, worden niet alle vragen pasklaar beantwoord (ook niet in religieus opzicht)'.[167] In het verleden is dat te veel gebeurd en ik denk dat met deze tendens de christelijke literatuur op het goede spoor zit.

Aan de andere kant zijn er christelijke auteurs die bij algemene auteurs publiceren en wel een hoog literair niveau bereiken. Met name Vonne van der Meer en Willem Jan Otten springen eruit. Deze auteurs hebben al een lange schrijverscarrière achter de rug. Sinds hun bekering tot het christendom spelen duidelijke christelijke elementen een rol in hun werk. De christelijke auteurs die bij algemene uitgevers publiceren, zorgen voor overlap tussen het christelijke literaire veld en het algemene literaire veld. Het christelijke literaire veld beweegt zich, anders dan in Amerika, afzonderlijk van het algemene veld. Een samenwerkende productie tussen algemene en christelijke uitgeverijen, zoals in het geval van *Gilead* ben ik wat betreft de

[167] Tjerk de Reus, in: *CV Koers*, (april 2008), p. 73.

Nederlandse christelijke literatuur niet tegengekomen. Wanneer een uitgeverij overtuigd zou zijn van de literaire kwaliteiten van een christelijke roman, zou het wellicht uitvoerbaar kunnen zijn om op vergelijkbare manier een dergelijk boek ook in de algemene markt aan de man te brengen.
Waar binnen de christelijke markt voldoende aandacht is voor de moderne literatuur, is het omgekeerd geenszins het geval. Er is nauwelijks aandacht voor de christelijke literatuur in het algemene veld. De romans van Henk van der Ent en Harmen Wind die bij algemene uitgeverijen uitkomen, krijgen wel iets meer aandacht binnen de algemene pers. Maar binnen de christelijke pers worden deze auteurs juist weer gehekeld om hun horizontale invalshoek en hoogstens humanistisch te noemen mens- en wereldbeeld.
Vanuit christelijke zijde is er af en toe inmenging in het algemene veld of openstelling daarvoor. Dat auteursvereniging Schrijvenderwijs die bij het CPNB protesteert tegen het boekengeschenk is een voorbeeld van inmenging. Aan de andere kant laat het feit dat seculiere auteurs op (christelijke) podia en literatuurfestivals worden uitgenodigd een open houding zien.
Ondanks deze inmenging en openstelling staat het christelijke circuit op zichzelf. De overlap met het algemene literaire veld zit hem vooral in de christelijke auteurs die bij algemene uitgeverijen publiceren en de overheidssubsidie die *Liter* krijgt. De conclusie luidt dat het christelijke literaire veld zich, behalve een kleine overlap, apart naast het algemene literaire veld plaatst.
Het literaire veld is voortdurend in beweging en staat niet los van haar context. Zoals het schema (figuur 1, p. 22) laat zien, is het literaire veld ingebed in het culturele veld dat vervolgens ingebed is in het maatschappelijke veld. De afgelopen dertig jaar hebben zich in het christelijke literaire veld allerlei veranderingen voltrokken. Het is duidelijk dat het veld zich in de jaren negentig sterk uitgebreid heeft met onder andere de opkomst van een organisatie als het CLO en de toegenomen aandacht in de christelijke pers. Het feit dat de christelijke literaire productie is gestegen houdt hier wellicht verband mee. De diversiteit binnen christelijke kring is daarnaast onderdeel van de dynamiek in het christelijke literaire veld. Gebleken is dat er een zichtbare scheiding is tussen een reformatorische groep en de rest. Dat uit zich in de reformatorische boekhandels en uitgeverijen, reformatorische scholen met hun eigen

methodes, reformatorische beurs (in 2006). Het feit dat de reformatorische 'zuil' in de jaren negentig zich min of meer geëmancipeerd heeft door zich ook te oriënteren buiten haar eigen gezichtsveld, heeft zijn weerslag op de interesse voor literatuur in de breedte van het christelijke literaire of culturele veld. Zo is de boekenbijlage in het Reformatorisch Dagblad een vast fenomeen, en wordt ook buiten het strikt literaire veld zowel de moderne literatuur als de christelijke literatuur in de peiling gehouden. Eerder kwam al aan de orde dat het opinieblad *CV Koers* een vaste literatuurrubriek heeft. Hier zal Ronald Westerbeek, eerder genoemd als een van de redacteuren van *Icarus*, wellicht zijn invloed op uit hebben geoefend als hoofdredacteur van *CV Koers*. Ook is bekend dat in *De Waarheidsvriend*, huisorgaan van de conservatieve stroming binnen de Protestantse Kerk in Nederland, regelmatig recensies en beschouwingen te vinden zijn over literatuur. Ik stel me voor dat in het cultureel veld zich verschillende subculturen ophouden, waaronder een christelijke subcultuur die van invloed is op het christelijke literaire veld en waar ook de tegenovergestelde beweging van kracht is. Dit als uitstapje en aanbeveling voor nader onderzoek. Een en ander is visueel gemaakt in onderhavige figuur 2.

Figuur 2 Schema verhouding en overlap tussen het algemene en het christelijke literaire veld, ingebed in het culturele veld, dat weer is ingebed in het maatschappelijk veld.

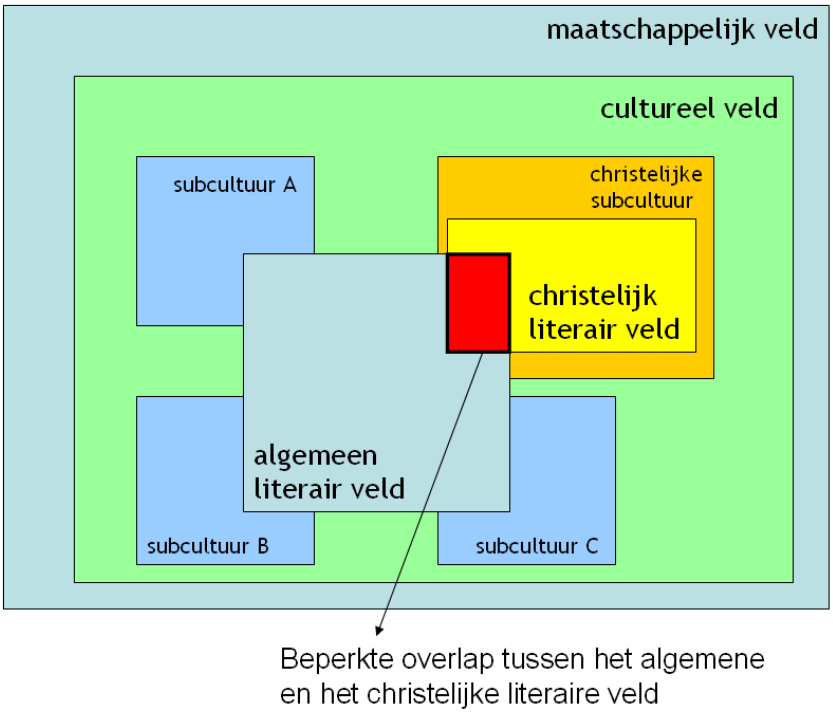

Beperking was uiteraard nodig om deze scriptie niet te uitgebreid te doen zijn, maar jammer was dat ik daar niet altijd zelf voor hoefde te zorgen: in wetenschappelijke hoek zijn zeer weinig bronnen te vinden om uit te putten. Terwijl de christelijke literatuur zeker onderdeel uitmaakt van het algemene literaire veld, toch op zijn minst een van de verschillende 'literaturen' is, om met Maaike Meijer te spreken.[168] Het zou niet verkeerd zijn wanneer binnen het literatuuronderwijs op universiteitsniveau meer aandacht werd gegeven aan christelijke literatuur. Weliswaar als margeliteratuur, maar het feit dat de christelijke literatuur deel uitmaakt van de erfenis van een gekerstend Nederland en er daarnaast een bloeiend christelijk literair veld bestaat, pleit hier eveneens voor.
Zie onderhavige figuur als illustratief voorbeeld van hoe het christelijke literaire veld in basisopstelling kan worden ingevuld. Deze figuur is niet compleet, maar wil slechts een indruk geven.

Schema christelijke literaire veld

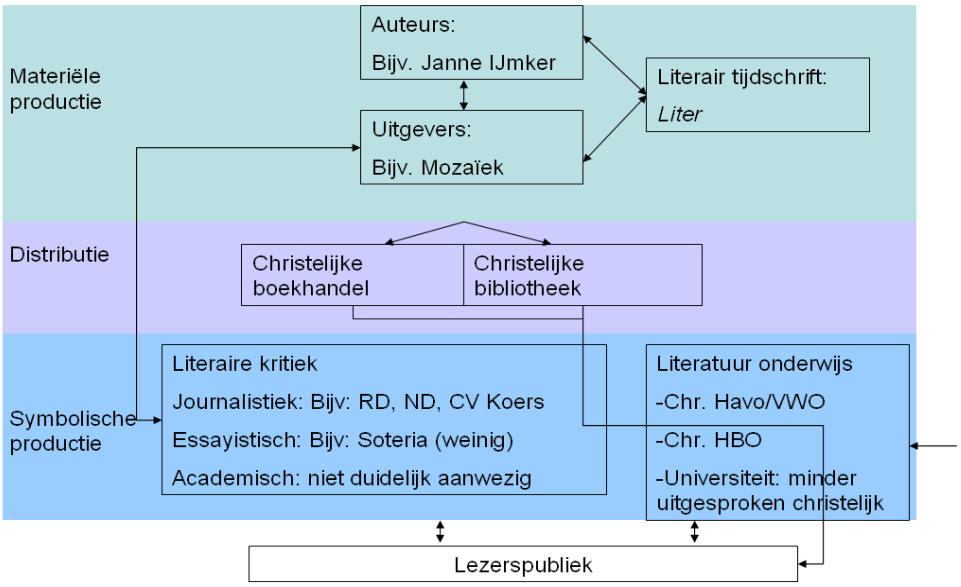

Figuur 2: illustratieve invulling van het christelijke literaire veld

[168] Maaike Meijer, *De lust tot lezen. Nederlandse dichteressen en het literaire systeem.* Amsterdam: Sara/van Gennep, (1998).

Er blijft veel over om te onderzoeken. Interessant zou zijn om meer op de machtsrelaties binnen het veld in te gaan en te onderzoeken welke literatuuropvatting de literaire spelers in het veld hebben en wat daar vervolgens de impact van is op de productie en consumptie. In deze scriptie is gepoogd om vooralsnog eerst een beeld te geven van het christelijke literaire veld. Gebleken is dat het literaire klimaat binnen christelijke kring bloeiende is en het is te verwachten dat dit zich voorlopig zal voortzetten. Het zal in de toekomst moeten blijken of en op welke manier het christelijke 'reservaat' standhoudt.

Literatuur

As, H.H.J. van. 'Kán christelijke literaire kritiek?'. In: *Reformatorisch Dagblad*, 10 augustus 1992.

Bakker, W.M., 'Boekenweek werpt schaduw vooruit. Bijbelse en religieuze thema's opvallend aanwezig in najaarsaanbod'. In: *Reformatorisch Dagblad*, 13 september 1996, p. 5.

Becker, Jos en Joep de Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie*, Sociaal en Cultureel Planbureau: Den Haag 2006. Internet:
<http://www.scp.nl/publicaties/boeken/9037702597/Godsdienstige_veranderingen_in_Nederland.
pdf>

Brems, Hugo. *Altijd weer vogels die nesten beginnen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1945-2005*. Amsterdam: Prometheus, 2006.

Bruijn, Enny de en Rudy Ligtenberg. 'Amerikanen in opmars: Europese christelijke boekenbeurs brengt missionaire uitgevers bij elkaar'. In: *Reformatorisch Dagblad*, 18 april 2007.

Bruijn, Enny de. 'Gelovige hoofdpersoon geen bezwaar'. In: *Reformatorisch Dagblad*, 13 februari 2008.

Bruijn, Enny de. 'Grenzen aan de verbeelding. Christelijke schrijvers hebben het moeilijker dan seculiere vakbroeders'. In: *Reformatorisch Dagblad*, 19 september 2006, p. 15.

Bruijn, Enny de. 'Lezers vallen voor magisch denken. Christelijke boekenprijs zou niet naar Siebelink of Hormann mogen gaan'. In: *Reformatorisch Dagblad*, 13 maart 2006, p. 13.

Bruijn, Enny de. 'Literatuur in de klas'. In: *Reformatorisch Dagblad*, 26 september 2007.

Bruijn, Enny de. 'Prijzen voor religie'. In: *Reformatorisch Dagblad*, 28 december 2005, p. 15.

Christelijke Encyclopedie. Hoofdred. Dr. G. Harinck. Kampen: Kok, 2005.

Dorleijn, Gilles J. en Kees van Rees. *De productie van literatuur. Het literaire veld in Nederland 1800-2000*. Nijmegen: Van Tilt, 2006.

Ent, H. van der. *Literatuur en christelijk* perspectief. Den Haag: Boekencentrum, 1982.

Ester, Hans. 'Tien jaar CLO: waar staat het CLO voor?'. In: *Onder woorden*, nr. 24, september 2006.

Eugelink, Liesbeth. *Niets in mij gelooft dat. Over religie in de moderne Nederlandse literatuur*. Kampen: Ten Have, 2007.

Grafhorst, Arwen van. 'Geen tijd voor lezen, wel voor de boekenclub', 19 oktober 2007. Internet; <www.wereldomroep.nl>

Hofman, Bert. ‘Draagvlak – christelijke literatuur tegen het einde van de twintigste eeuw’. In: *Woordwerk* (themanummer), Werkendam: De Schans, 1989.

Hofman, E. *Literatuur met de Bijbel. Een beknopt overzicht van de literatuur tegen de achtergrond van de gereformeerde gezindte.* Kampen: Kok, 1984.

Janssens, Marcel. *De L van Lezen. Essays over hedendaagse literatuur.* Leuven: Davidsfonds/Literair, 1999.

Kosten, Leo. ‘Literatuur in zicht: Een nieuwe methode voor de christelijke school!’ In: *Onder woorden*, no. 28, december 2007.

Ligtenberg, Rudy. ‘Berouw in de Biesbosch. Cees Pols schrijft historische roman over schuld, boete en hoop’. In: *Reformatorisch Dagblad*, 9 januari 2008.

Ligtenberg, Rudy. ‘Lezen om te leven’. In: *Reformatorisch Dagblad*, 28 februari 2008.

Ligtenberg, Rudy. ‘Putten uit een beperkt reservoir’. In: *Reformatorisch Dagblad*, 25 maart 2002.

Massink, Drs. H.F. ‘Tegen wil en dank: Schrijver Willem Jan Otten doet in essaybundel verslag van zijn kerstening’. In: Reformatorisch Dagblad, 4 april 2007.

Meijer, Maaike *De lust tot lezen. Nederlandse dichteressen en het literaire systeem.* Amsterdam: Sara/van Gennep, 1998. Internet: DBNL 16 juni 2008; <http://www.dbnl.org/tekst/meij017lust01_01/meij017lust01_01_0013.htm >

n.n. ‘Amerikaanse bestseller bij De Arbeiderspers en Mozaïek’. In: *Boekblad*, 1 september 2005.

n.n. ‘Belangrijke overstap in christelijke uitgeverij’. In: Boekblad, 22 januari 2004.

n.n. ‘Christelijke boekenbranche steeds professioneler’. In: *Boekblad* 19, 13 september 2007.

n.n. ‘Christelijke boekhandels en uitgeverijen na 25 jaar: Tussen profeet en profijt’. In: *Boekblad* 10, 1 november 2002.

n.n. ‘Christelijke schrijvers samen op internet’, 23 juli 2004. Internet: maart 2008; <http://www.aciweb.nl/artikelen/artikel-145.html>.

n.n. ‘Gebrek aan overtuiging: christelijke literatuur laat nog veel te wensen over’. In: *CV Koers*, april 2006, p. 80.

n.n. ‘Eerste christelijke boekenbeurs onder BCB-vlag’. In: *Boekblad*, 15 september 2005.

n.n. ‘Eerste christelijke jeugdliteratuurencyclopedie bij Mozaïek’. In: *Boekblad*, 5 september 2005.

n.n. ‘Enthousiaste reacties op Nieuwe week van het Christelijke Boek’. In: *Boekblad*, 25 juli 2003.

n.n. ‘Gevaar zit niet in het boek, maar in de lezer’. In: *Reformatorisch Dagblad*, 16 november 2007.

n.n. ‘Integratie van CLK en SCB op komst’. In: *Boekblad*, 15 oktober 2004.

n.n. ‘Internationale christelijke vakboekenbeurs in Hoofddorp’. In: *Boekblad*, 27 januari 2006.

n.n. ‘Markt voor christelijke romans en kinderboeken opgeschud’. In: *Boekblad*, 3 februari 2004.

n.n. ‘Philip Knops, van boekhandel Sjofar in Utrecht ‘We zijn de AKO van de christelijke boekhandel’. In: *Boekblad* 25, 23 december 2004.

n.n. ‘Opening webshop Het Christelijke Boek’. In: *De Twentsche Courant*, 19 januari 2008.

n.n. [Over: IJmker, Janne. *Achtendertig nachten*. Zoetermeer: 2006] In: *de Volkskrant*, 1 september 2006, p. 24. Internet: mei 2008; <http://archief.volkskrant.nl/artikel?text=achtendertig%20nachten&FDOC=0&SORT=presence&PRD=20y&SEC=%2A&SO=%2A&DAT=%2A&ADOC=0>.

n.n. ‘Populariteit christelijke boek VS lijkt tanende’. In: *Boekblad*, 31 augustus 2006.

n.n. ‘Refoscholen krijgen nieuwe literatuurmethode’. In: *Nederlands Dagblad*, redactie binnenland, 28 juli 2007.

n.n. *Schrijverscontact*, [Over: *Eerste druk*] najaar 2007, nr. 8, p. 11.

n.n. ‘Subsidieprobleem voor Liter’, in: *Nederlands Dagblad*, (11 juli 2002).

n.n. ‘Uitgeefevenement met ongewisse verkoop’. In: *Boekblad Magazine* 21, 21 oktober 2004.

n.n. ‘Uitgeverij Jongbloed: Innovatief bijbels uitgeven’. In: *Boekblad* 12, 1 juni 2004.

n.n. ‘Uitgeverij Voorhoeve scoort met Lynn Austin’. In: *Boekblad*, 7 februari 2007.

n.n. ‘Uitgevers houden eigen beurs’. In: *Nederlands Dagblad*, 16 september 2006.

n.n. ‘Werkman gelauwerd op Letterfestival’. In: *Nederlands Dagblad*, redactie cultuur, 15 maart 2004.

Otten, Willem Jan. *Waarom komt u ons hinderen*. Amsterdam: Van Oorschot, 2006.

Rees, C.J. van en G.J. Dorleijn. ‘Literatuuropvattingen in het literaire veld: over de integratie van twee benaderingen’. In: *Spektator* 23 (1993), p. 91-114.

Rees, C.J. van en G.J. Dorleijn e.a. *De productie van literatuur. Het literaire veld in Nederland 1800-2000.* Nijmegen: Vantilt, 2006.

Reus, Tjerk de. ‘Christelijke literatuur tegen het einde van de twintigste eeuw’. In: *Onder Woorden*, nr. 10 (2002).

Reus, Tjerk de. ‘Een beter klimaat voor christelijke literatuur’. In: *CV Koers*, september 2002.

Reus, Tjerk de. ‘Gebrek aan overtuiging. Christelijke literatuur laat nog veel te wensen over.’ In: *CV Koers*, (april 2006), p. 80-81.

Reus, Tjerk de. ‘Opvallende toename christelijke geïnspireerde boeken’. In: *CV Koers*, september 2002.

Reus, Tjerk de. ‘Tot de verbeelding gesproken. Over christelijke literatuur in deze eeuw’. In: *Soteria. Kwartaalblad voor evangelische theologische bezinning*, jrg. 23 (2006), afl. 4.

Schipper, Elise en Aad van Toor. ‘Het gaat om wat je bent’. In: *Reformatorisch Dagblad*, 23 mei 2007.

Steenhuis, Peter Henk. [Over: Siebelink en geloof] *Trouw*, 1 maart 2006, p. 4.

Teeuwen, Stephen D. ‘Moordenares als ik-figuur’. In: *Nederlands Dagblad*, 1 september 2007.

Reus, Tjerk de. ‘De stem van een wanhopige levensinstelling’. In: *Reformatorisch Dagblad*, 27 oktober 2004.

Reus, Tjerk de. ‘Schrijven in een vaderloze cultuur’. In: *Reformatorisch Dagbad*, 13 november 2006.

Reus, Tjerk de. ‘Thuiskomen in Texas’. In: *Onder woorden*, no. 28, december 2007.

Reus, Tjerk de. [Over: Witvliet, Marianne. *Kind van het water*. Zoetermeer: 2008]. In: *CV Koers.* Rubriek Aanraders, april 2008, p. 73.

Toor, A.F. van. ‘Zoeken naar het gouden manuscript: Amerikaanse markt blijft van grote invloed op het Nederlandse boekenaanbod’. In: *Reformatorisch Dagblad*, 20 juli 2005.

Vermeer, Nelleke. ‘Een goed verhaal volgens Gerda van de Haar’. In: *Nederlands Dagblad*, 17 maart 2007.

Verweerd, Joke e.a. ‘Open brief Schrijvenderwijs over Woede van Salman Rushdie’. Internet: januari 2008; <http://www.chroom.net/schrijvenderwijs/rushdie.htm>.

Vos, Albert de. ‘Religie en negotie op de ICRS’. In: *Note*, 13e jrg. nr. 4, september 2007.

Vos, Lisette, ‘Christelijke boekhandels en uitgeverijen na 25 jaar’. In: *Boekblad* 10, 1 november 2002.

Walinga, Elise. *Diversiteit, deur of drempel. Afstudeeronderzoek naar de effectiviteit en kwaliteit van de belangrijkste promotieuitingen van de Brancheorganisatie voor het Christelijke Boeken- en muziekvak, BCB.* Internet: februari 2008; <http://www.bcbplein.nl/images/content_attachments/Scriptie.pdf>.

Wege, Gert van de. ‘Heiss und schön. Een spel met feit en fictie’, in: *Nederlands Dagblad*, 18 januari 2008.

Werkman, Hans. ‘Boekenlijst van moderne christelijke literatuur in Nederland’, uitgave van het CLO, Houten: *Onder Woorden* nr. 7, 2001 (Aanvullingen 2001-2005 door Hans Werkman in nr. 21, 2005).

Werkman, Hans. 'Christelijke literatuur in Nederland in de jaren negentig'. In: *Ons Erfdeel* 39e jrg. nr. 3, mei-juni 1996, p. 399-418. Internet: Digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren; <http://www.dbnl.org/tekst/_ons003199601_01/_ons003199601_01_0084.htm>.

Werkman, Hans. *Gerommel van Büch tot Bommel*, Kampen: Kok, 1989.

Werkman, Hans. 'Christelijke violen?'. In: *Nederlands Dagblad*, (17 februari 2006).

Werkman, Hans. *Het boek op mijn bureau. Over literatuurkritiek in christelijk perspectief.* Groningen: De Vuurbaak, 1981.

Wilders, Gertine. 'Schrijvenderwijs is energiestoot voor auteurs'. In: *Nederlands Dagblad*, 14 mei 2007.

Wilts, Gerhard. 'Zelfs Giphart mag op christelijke scholen op de lijst'. In: *Nederlands Dagblad*, 18 maart 1997.

Bronnen

Bakker, Sybe. 'Wat onbegrijpelijk lijkt'. In: *Nederlands Dagblad*, 4 mei 2007.

Bruijn, Enny de. 'Bevallen in de gevangenis'. In: *Reformatorisch Dagblad*, 19 september 2006.

Bruijn, Enny de. 'Connie Palmen en Vonne van der Meer verkennen grenzen van de verbeelding: Je bent wat je gelooft'. In: *Reformatorisch Dagblad*, 11 april 2007.

Bruijn, Enny de. 'Jubileumbundel Schrijvenderwijs bevat te veel huis-tuin-en-keukenverhalen. Vaak voorspelbaar, soms verrassend'. In: *Reformatorisch Dagblad*, 13 juni 2007.

Bruijn, Enny de. 'Menselijkheid is niet genoeg'. In: *Reformatorisch Dagblad*, 14 september 2005.

Bruijn, Enny de. [Over: Velema, Gerry e.a. *Glinsteringen: hoopvolle verhalen*, Zoetermeer: 2007] In: *Reformatorisch Dagblad*, 7 januari 2008.

Bruijn, Enny de. 'Vrouw in een te krap keurslijf'. In: *Reformatorisch Dagblad*, 15 maart 2006.

Brussé-Dekker, Els. 'Verhalenmozaïek 1 toont duidelijk verschil tussen beginnende en gevorderde schrijvers. Ik hield van een mooie wolk.' In: *Reformatorisch Dagblad*, 15 juni 2005.

Brussé-Dekker, Els. 'Kees Kuijper boeit lezer met "moderne gelijkenissen".' In: *Reformatorisch Dagblad*, 26 maart 2008.

Bunt, Teunis. 'Geen verlossing in Praag'. In: *Nederlands Dagblad*, 26 november 2004.

Buys, Mariëlle. 'Joke Verweerds nieuwe roman vertoont trekken van detective. Afrekening in een restaurant'. In: *Reformatorisch Dagblad*, 19 september 2006.

CV Koers. Opinieblad voor de christen vandaag. nrs. juli 2005, april 2006, mei 2006. Deventer: EB Media uitgeverij BV.

Drayer, Els. 'Debuten van deze herfst'. In: *Trouw*, 24 december 2004.

Hakvoort, Anne-Minke. 'Guurtje Leguijt stelt in romanvorm misstanden in jeugdzorg aan de orde. Alleen, angstig, agressief'. In: *Reformatorisch Dagblad*, 23 januari 2008.

Ester, Hans. 'Aleph: schitterende invallen, kneuterige dialogen'. In: *Nederlands Dagblad*, 23 december 2005.

Ester, Hans. 'Els Florijn schrijft indringend over diepste angsten in het menselijk bestaan. Bang om te vallen'. In: *Reformatorisch Dagblad*, 7 december 2005.

Lees & luister. Magazine over christelijke boeken en muziek. Redactie: Els de Jong-van Gurp, Marc Schaeffer, Piet de Jong. 0-nummer, april 2008. Harderwijk: BCB

Ligtenberg, Rudy. 'Schaduw van de wolf'. In: *Reformatorisch Dagblad*, 11 januari 2006.

Ligtenberg, Rudy. 'Frank Dorst schrijft een ingewikkelde roman over de mens als toneelspeler. De last van veel levensvragen'. In: *Reformatorisch Dagblad*, 4 januari 2006.

Ligtenberg, Rudy. 'Cees Pols schrijft historische roman over schuld, boete en hoop. Berouw in de Biesbosch'. In: *Reformatorisch Dagblad*, datum: 9 januari 2008.

Ligtenberg, Rudy. 'Overstroming in Praag'. In: *Reformatorisch Dagblad*, 11 mei 2005.

Ligtenberg, Rudy. 'Predikant in huwelijkscrisis'. In: *Reformatorisch Dagblad*, 12 september 2007.

Liter. Christelijk literair tijdschrift. Nummers: 29/30, 38, 41, 45-48.

Mourik, Roeland. 'Niemandsland is geen reclame voor jeugdzorg'. In: *Nederlands Dagblad*, 8 december 2007.

n.n. [Over: IJmker, Janne. *Achtendertig nachten*. Zoetermeer: 2006] In: *de Volkskrant*, 1 september 2006, p. 24. Internet: mei 2008; <http://archief.volkskrant.nl/artikel?text=achtendertig%20nachten&FDOC=0&SORT=presence&PRD=20y&SEC=%2A&SO=%2A&DAT=%2A&ADOC=0>.

Rozema, Hilbrand. 'Een mens van de vlucht'. In: *Nederlands Dagblad*, 8 juli 2005.

Rozema, Hilbrand. [Over: Verbaas, Frans Willem. *Engelenwoede*. Zoetermeer: 2007] In: *Nederlands Dagblad*, 14 september 2007.

Rozema, Hilbrand. 'Hoe Noord-Afrika een man ontmaskert'. In: *Nederlands Dagblad*, 7 april 2006.

Teeuwen, Stephen D. 'Moordenares als ik-figuur'. In: *Nederlands Dagblad*, 1 september 2007.

Vermeulen, J.L. 'Debuutroman Frans Willem Verbaas onthult scherven van het bestaan. Niets is wat het lijkt'. In: *Reformatorisch Dagblad*, 19 juli 2006.

Vermeulen, J.L. 'Tweede roman van Sjaak Verboom behandelt conflictsituatie in Israël. Een rol van betekenis spelen'. In: *Reformatorisch Dagblad*, 7 december 2005.

Walgemoed, Hennie. 'Altijd eigen boontjes doppen en nooit de wonderboon vinden'. In: *Reformatorisch Dagblad*, 19 september 2006.

Wege, Gert van de. 'De wolf is maar een schaduw'. In: *Nederlands Dagblad*, 17 februari 2006.

Wege, Gert van de. 'Een hartverscheurend verhaal'. In: *Nederlands Dagblad*, 8 september 2006.

Wilders, Gertine. 'Duif gaat vliegen'. In: *Nederlands Dagblad*, 10 maart 2006.

Wilders, Gertine. 'Hoe belangeloos is liefde'. In: *Nederlands Dagblad*, 29 september 2006.

Wilcke-van der Linden, Mieke. 'De kracht van aandacht'. In: *Nederlands Dagblad*, 27 april 2007.

Wilcke-van der Linden, Mieke. 'To be of not to be'. In: *Nederlands Dagblad*, 23 december 2005.

Wouters, Willy. 'Joke Verweerd publiceert tweede bundel korte verhalen. De cirkel is steeds rond'. In: *Reformatorisch Dagblad*, 26 oktober 2005.

Wouters-Maljaars, Willy. 'Dolores Thijs schrijft roman over rouwverwerking'. In: *Reformatorisch Dagblad*, 21 december 2005.

Boekentoptien lijsten:
RD top tien: *Reformatorisch Dagblad*
ND/BCB top tien: *Nederlands Dagblad*, internet;
<http://www.postorderboekhandel.nl/bcbtop10/>
CPNB Boekentop 100: <http://www.cpnb.nl/top100/lijsten/cpnb_top100-2007.pdf>

Digitale bronnen

Algemeen Christelijke Informatie – www.aciweb.nl
Brancheorganisatie voor het Christelijke Boeken- en Muziekvak – www.bcbplein.nl
Christelijke Boekencentrale 't Gulden Boek – www.cbcboek.nl
Chroom Digitaal 2000 – www.chroom.net
De Fakkel evangelische boekhandels – www.fakkel.nl
Nederlandse Boekverkopersbond – www.boekbond.nl
Nederlands uitgeversverbond – www.nuv.nl
Uitgeverij Kok – www.kok.nl
Uitgeverij Mozaïek – www.mozaiek.nl
Samenwerkingsverband christelijke bibliotheken – www.christelijkebibliotheken.nl
Schrijvenderwijs – www.schrijvenderwijs.org
Site Tjerk de Reus – www.tjerkdereus.nl

Bijlagen

Bijlage I Lijst christelijke literatuur – christelijke uitgevers (2000-2007)

MOZAÏEK

2007

Pols, Cees, *En het werd stil*, 2007, NUR 301

Leguijt, G. *Niemandsland*, 2007, NUR 301

Kuijper, Kees, *De zondebok en andere verhalen*, 2007, NUR 303

Verweerd, *Opnieuw beginnen: verhalen over lief en leed*, 2007, NUR 303

Verbaas, *Engelenwoede*, 2007, NUR 301

Beek, *Glinsteringen: hoopvolle verhalen*, 2007, NUR 303

2006

Verweerd, *Op de huid*, 2006, NUR 301

IJmker, *Achtendertig nachten*, 2006, NUR 300

Verbaas, *Sneeuw in Afrika*, 2006, NUR 301

2005

Verboom, Sjaak, *De val van de Aleph*, 2005, NUR 301

Florijn, *Schaduw van de wolf*, 2005, NUR 301

Verweerd, Joke, *Spiegeling*, 2005, NUR 303

Dorst, Frank, e.a., *Verhalenmozaiek*, 2005, NUR 303

Dorst, Frank, *De laatste rol*, 2005, NUR 301

Thijs, Dolores, *Een dag in december*, 2005, NUR 301

2004

Dorst, *Pesach in Praag*, 2004, NUR 301

Verweerd, *Snoeitijd*, 2004, NUR 301

Weenen, *Het echte leven is nu*, 2004, NUR 301

Leguijt, *Kantelkind*, 2004, NUR 301

Hulst, *Maat, getal, gewicht*, 2004, NUR 303

Thijs, *Maanvrouw*, 2004, NUR 301

2003

Verweerd, *Binnenstebuiten*, 2003, NUR 303

2002

Verweerd, *Wapenbroeders*, 2002, NUR 301 (NUGI 300) (uitgave in samenw. met clk)

2001

Krüger, *Wederkomst*, 2001, NUR 301 (NUGI 300)

Verweerd, *Paradiso*, 2001, NUR 301 (NUGI 300)

2000

Segers, *Overwinteren*, 2000, NUR 301

Bos, vd., *De binding*, 2000, Nugi 300/380 = NUR 301/310 (lit. roman, fictie algemeen)

KOK

2004

Witvliet, *Enkele reis Aix*, 2004, NUR 301

2003

Florijn, *Laatste nacht*, 2003, NUR 301

Verboom e.a., *Woorden die ik niet versta: eigentijdse winterverhalen,* 2003, NUR 303

De Vries, *Weerstand*, 2003, NUR 301

Witvliet, *Gebroken wit*, 2003, NUR 301

Zijlstra, *De zilverling*, 2003, NUR 301

Verboom, *Brandglas*, 2003, NUR 301

Leguijt, *De luistervogel*, 2003, NUR 301

Beijnum, Marie van e.a., *Ik kan je niet vergeten: verhalen over liefde*, 2003, NUR 303

2000

Zijlstra, *De glazen schelp*, 2000, NUR 301 (nugi 300)

Klein, *Morgen in Antigua*, 2000, Nugi 300 = NUR 301

Mourik, Ton van, *Bruidsvlucht*, 2000, (NUGI 300) NUR 301

DE BANIER

2006

Wezel, van, *Bladstil*, 2006, NUR 301 (actieboek)

2004

Wezel, *Dal van Dura*, 2004, NUR 301

2003

Wezel, *Stenen hart*, 2003, NUR 301

2001

Wezel, *Veroordeeld*, 2001, NUR 301 (nugi 300)

DE VUURBAAK

2005

Verbree, *Est*, 2005, NUR 301 (clk actieboek)

Bijlage II Top tienen – ND/BCB en RD

ND/BCB Top 10 fictie januari 2007

1 (1)	Eigen wegen, Lynn Austin Uitgeverij Voorhoeve
2 (5)	Op de huid, Joke Verweerd Uitgeverij Mozaïek
3 (-)	Geheimtaal, Kristen Heitzmann Uitgeverij Barnabas
4 (2)	Achtendertig nachten, Janne IJmker Uitgeverij Mozaïek
5 (-)	De Broeders, Beverly Lewis Uitgeverij De Groot Goudriaan
6 (-)	De Bestemming, Angela Elwell Hunt Uitgeverij Voorhoeve
7 (3)	Heldenmoed, Dee Henderson Uitgeverij Barnabas
8 (-)	Het huis van mijn moeder, Lynn Austin Uitgeverij Voorhoeve
9 (9)	Het geschenk, Dee Henderson Uitgeverij Voorhoeve
10 (-)	Uitverkoren, Bodie Thoene Uitgeverij Kok

RD Top 10 fictie januari 2007

1 (1)	Eigen wegen, Lynn Austin Uitgeverij Voorhoeve
2 (8)	De Broeders, Beverly Lewis Uitgeverij De Groot Goudriaan
3 (-)	Weg van vrijheid, Sylvia Bambola Uitgeverij Den Hertog
4 (9)	De schaduw van zijn vleugels, Tricia Goyer Uitgeverij Voorhoeve
5 (-)	De zijdedochter, Linda Chaikin Uitgeverij Kok
6 (2)	Achtendertig nachten, Janne IJmker Uitgeverij Mozaïek
7 (10)	Geheimtaal, Kristen Heitzmann Uitgeverij Barnabas
8 (-)	Drijfhout, Dalene Matthee Uitgeverij Barnabas
9 (3)	Heldenmoed, Dee Henderson Uitgeverij Barnabas
10 (-)	Uitverkoren, Bodie Thoene Uitgeverij Kok

ND/BCB Top 10 fictie februari 2007

1 (1)	Eigen wegen, Lynn Austin Uitgeverij Voorhoeve
2 (4)	Achtendertig nachten, Janne IJmker Uitgeverij Mozaïek
3 (3)	Geheimtaal, Kristen Heitzmann Uitgeverij Barnabas
4 (5)	De broeders, Beverly Lewis Uitgeverij De Groot Goudriaan

RD Top 10 fictie februari 2007

1 (1)	Eigen wegen, Lynn Austin Uitgeverij Voorhoeve
2 (-)	Vloeibaar vuur, Chuck Holton en Gayle Roper Uitgeverij Den Hertog
3 (2)	De broeders, Beverly Lewis, Uitgeverij De Groot Goudriaan
4 (-)	Het verlangen, Dee Henderson, Uitgeverij Voorhoeve

5 (9)	Het geschenk, Dee Henderson Uitgeverij Voorhoeve
6 (7)	Heldenmoed, Dee Henderson Uitgeverij Barnabas
7 (10)	Uitverkoren, Bodie Thoene Uitgeverij Kok
8 (-)	De Profeet, Francine Rivers Uitgeverij Kok
9 (-)	Verbroken belofte, Karen Kingsbury Uitgeverij Voorhoeve
10 (-)	Sleutelkind, Kristen Heitzmann Uitgeverij Barnabas

5 (-)	Breekbaar verbond, J.D. Heemskerk, Uitgeverij De Banier
6 (-)	Het geschenk, Dee Henderson, Uitgeverij Voorhoeve
7 (6)	Achtendertig nachten, Janne IJmker Uitgeverij Mozaiek
8 (4)	De schaduw van zijn vleugels, Tricia Goyer Uitgeverij Voorhoeve
9 (-)	De belofte, J.F. van der Poel, Uitgeverij Kok
10 (5)	De zijdedochter, Linda Chaikin Uitgeverij Kok

ND/BCB Top 10 fictie maart 2007

1 (1)	Eigen wegen, Lynn Austin Uitgeverij Voorhoeve
2 (2)	Achtendertig nachten, Janne IJmker Uitgeverij Mozaïek
3 (4)	De Broeders, Beverly Lewis Uitgeverij Voorhoeve
4 (3)	Geheimtaal, Kristen Heitzmann Uitgeverij Barnabas
5 (-)	Het huis van mijn moeder, Lynn Austin Uitgeverij Voorhoeve
6 (-)	Bedreigd, Ward Tanneberg Uitgeverij Barnabas
7 (-)	Verlangen, Dee Henderson Uitgeverij Voorhoeve
8 (-)	Het bezoek, Adrian Plass Uitgeverij Merweboek
9 (5)	Het geschenk, Dee Henderson Uitgeverij Voorhoeve
10 (-)	Het huis,

RD Top 10 fictie maart 2007

1 (1)	Eigen wegen, Lynn Austin Uitgeverij Voorhoeve
2 (3)	De broeders, Beverly Lewis Uitgeverij Voorhoeve
3 (8)	De schaduw van zijn vleugels, Tricia Goyer Uitgeverij Voorhoeve
4 (-)	Weg van vrijheid, Sylvia Bambola Uitgeverij Den Hertog
5 (-)	Drijfhout, Dalene Matthee Uitgeverij Barnabas
6 (-)	De schrijversclub, Adrian Plass Uitgeverij Merweboek
7 (10)	De zijdedochter, Linda Chaikin Uitgeverij Kok
8 (7)	Achtendertig nachten, Janne IJmker Uitgeverij Mozaiek
9 (-)	Verbroken belofte, Karen Kingsbury Uitgeverij Voorhoeve
10 (-)	De tempelcodex,

Frank Peretti
Uitgeverij Voorhoeve

Joel C. Rosenberg
Uitgeverij Boekencentrum

ND/BCB Top 10 fictie april 2007

1 (-) De Schrijversclub, Adrian Plass Uitgeverij Merweboek

2 (-) Broodnodig, verhaal van een ongewone reis, Frits Jongboom Uitgeverij Merweboek

3 (1) Eigen wegen, Lynn Austin Uitgeverij Voorhoeve

4 (2) Achtendertig nachten, Janne IJmker, Uitgeverij Mozaïek

5 (3) De Broeders, Beverly Lewis Uitgeverij Voorhoeve

6 (8) Het bezoek, Adrian Plass Uitgeverij Merweboek

7 (-) Nu en altijd, Karen Kingsbury Uitgeverij Voorhoeve

8 (7) Verlangen, Dee Henderson Uitgeverij Voorhoeve

9 (-) Tempelcodex, Rosenberg Uitgeverij Mozaïek

10 (4) Geheimtaal, Kristen Heitzmann Uitgeverij Barnabas

RD Top 10 fictie april 2007

1 (1) Eigen wegen, Lynn Austin Uitgeverij Voorhoeve

2 (-) Nu en altijd, Karen Kingsbury Uitgeverij Voorhoeve

3 (8) Achtendertig nachten, Janne IJmker, Uitgeverij Mozaïek

4 (-) Sluimermoord Dee Henderson, Uitgeverij Barnabas

5 (-) Vloeibaar vuur, Chuck Holton Uitgeverij Den Hertog

6 (-) Blinde woede, Terri Blackstock Uitgeverij Voorhoeve

7 (6) De Schrijversclub, Adrian Plass Uitgeverij Merweboek

8 (-) Het verlangen, Dee Henderson Uitgeverij Voorhoeve

9 (-) Imitatio, Benjamin Louwerse Uitgeverij Barnabas

10 (-) Broodnodig, verhaal van een ongewone reis, Frits Jongboom Uitgeverij Merweboek

ND/BCB Top 10 fictie mei 2007

1 (2) Broodnodig, verhaal van een ongewone reis, Frits Jongboom Uitgeverij Merweboek

2 (1) De Schrijversclub, Adrian Plass Uitgeverij Merweboek

3 (3) Eigen wegen, Lynn Austin

RD Top 10 fictie mei 2007

1 (-) Tranen en troost, Nelle Wander, Uitgeverij Gebr. Koster

2 (1) Eigen wegen, Lynn Austin Uitgeverij Voorhoeve

3 (3) Achtendertig nachten, Janne IJmker Uitgeverij Mozaïek

Uitgeverij Voorhoeve

4 (4) Achtendertig nachten,
Janne IJmker
Uitgeverij Mozaïek

5 (-) Blinde woede,
Terri Blackstock
Uitgeverij Voorhoeve

6 (-) Sluimermoord,
Dee Henderson
Uitgeverij Barnabas

7 (7) Nu en altijd,
Karen Kingsbury
Uitgeverij Voorhoeve

8 (-) Katie Lapp trilogie,
Beverly Lewis
Uitgeverij De Groot Goudriaan

9 (6) Het bezoek,
Adrian Plass
Uitgeverij Merweboek

10 (-) Vloeibaar vuur,
Chuck Holton
Uitgeverij Den Hertog

4 (-) Bevrijding,
Karen Kingsbury
Uitgeverij Voorhoeve

5 (10) Broodnodig, verhaal van een ongewone reis,
Frits Jongboom
Uitgeverij Merweboek

6 (4) Sluimermoord,
Dee Henderson,
Uitgeverij Barnabas

7 (7) De Schrijversclub,
Adrian Plass
Uitgeverij Merweboek

8 (-) Niets dan de waarheid,
Adrian Plass
Uitgeverij Merweboek

9 (-) De gezworenen,
Naomi Ragen,
Uitgeverij Barnabas

10 (2) Nu en altijd,
Karen Kingsbury
Uitgeverij Voorhoeve

ND/BCB Top 10 fictie juni 2007

1 (1) Broodnodig, verhaal van een ongewone reis,
Frits Jongboom
Uitgeverij Merweboek

2 (3) Eigen wegen,
Lynn Austin
Uitgeverij Voorhoeve

3 (-) Bevrijding,
Karen Kingsbury
Uitgeverij Voorhoeve

4 (4) Achtendertig nachten,
Janne IJmker
Uitgeverij Mozaïek

5 (-) Tranen en troost,
Nelleke Wander
Uitgeverij Gebr. Koster

6 (6) Sluimermoord,
Dee Henderson
Uitgeverij Barnabas

7 (2) De Schrijversclub,
Adrian Plass

RD Top 10 fictie juni 2007

1 (-) Stormjager,
Rene Gutteridge
Merweboek

2 (1) Tranen en troost,
Nelle Wander,
Uitgeverij Gebr. Koster

3 (-) Duistere nacht,
Susan May Warren,
Uitgeverij Voorhoeve

4 (-) Gebroken dromen,
Wanda E. Brunstetter
Uitgeverij De Groot Goudriaan

5 (4) Bevrijding,
Karen Kingsbury
Uitgeverij Voorhoeve

6 (2) Eigen wegen,
Lynn Austin
Uitgeverij Voorhoeve

7 (6) Sluimermoord,
Dee Henderson
Uitgeverij Barnabas

Uitgeverij Merweboek

8 (7) Nu en altijd,
Karen Kingsbury
Uitgeverij Voorhoeve

9 (8) Katie Lapp trilogie,
Beverly Lewis
Uitgeverij De Groot Goudriaan

10 (-) Niets dan de waarheid,
Adrian Plass
Uitgeverij Merweboek

8 (-) Vloeibaar vuur,
Chuck Holton
Uitgeverij Den Hertog

9 (-) Een vallei van verraad
Tricia Goyer
Uitgeverij Voorhoeve

10 (-) Obsessie
Ted Dekker
Uitgeverij Kok

ND/BCB Top 10 fictie juli 2007

1 (-) Stormjager,
Rene Gutteridge
Merweboek

2 (-) Obsessie,
Ted Dekker
Uitgeverij Kok

3 (-) Duistere nacht,
Susan May Warren
Uitgeverij Kok

4 (2) Eigen wegen,
Lynn Austin
Uitgeverij Voorhoeve

5 (5) Tranen en troost,
Nelleke Wander
Uitgeverij Gebr. Koster

6 (6) Sluimermoord,
Dee Henderson
Uitgeverij Barnabas

7 (3) Bevrijding,
Karen Kingsbury
Uitgeverij Voorhoeve

8 (-) Gebroken dromen,
Brunstetter
Uitgeverij De Groot Goudriaan

9 (-) Vuur uit de hemel,
Ted Dekker
Uitgeverij Novapres

10 (-) Vergeetboek,
Kristen Heitzmann
Uitgeverij Barnabas

RD Top 10 fictie juli 2007 nvt NIET verschenen!

ND/BCB Top 10 fictie augustus 2007

1 (1) Stormjager,
Rene Gutteridge
Merweboek

2 (10) Vergeetboek,
Kristen Heitzmann
Uitgeverij Barnabas

3 (4) Eigen wegen,
Lynn Austin
Uitgeverij Voorhoeve

4 (-) Regenseizoen,
Deborah Raney
Uitgeverij Voorhoeve

5 (8) Gebroken dromen,
Brunstetter
Uitgeverij De Groot Goudriaan

6 (-) Zijden draad,
Linda Chaikin
Uitgeverij Kok

7 (-) Een vallei van verraad,
Tricia Goyer
Uitgeverij Kok

8 (-) De schrijver,
Francine Rivers
Uitgeverij Kok

9 (-) Achtendertig nachten,
Janne IJmker
Uitgeverij Mozaïek

10 (7) Bevrijding,
Karen Kingsbury
Uitgeverij Voorhoeve

RD Top 10 fictie augustus 2007 NVT NIET verschenen!

ND/BCB Top 10 fictie september 2007

1 (-) Belofte van trouw,
Karen Kingsbury
Uitgeverij Voorhoeve

2 (1) Stormjager,
Rene Gutteridge
Merweboek

3 (3) Eigen wegen,
Lynn Austin
Uitgeverij Voorhoeve

4 (9) Achtendertig nachten,
Janne IJmker
Uitgeverij Mozaïek

RD Top 10 fictie september 2007

1 (-) Als bloemen opengaan,
J.D. Heemskerk
Uitgeverij De Banier

2 (-) Bevrijdingskind,
Thea Zoeteman-Meulstee,
Uitgeverij De Banier

3 (-) Vallei vol tranen,
Els ten Voorde,
Uitgeverij De Ramshoorn

4 (-) Blind vertrouwen,
James Pence
Uitgeverij Boekencentrum

5 (-) Broodnodig, verhaal van een ongewone reis,
Frits Jongboom
Uitgeverij Merweboek

6 (8) De schrijver,
Francine Rivers
Uitgeverij Kok

7 (10) Bevrijding,
Karen Kingsbury
Uitgeverij Voorhoeve

8 (2) Vergeetboek,
Kristen Heitzmann
Uitgeverij Barnabas

9 (5) Gebroken dromen,
Brunstetter
Uitgeverij De Groot Goudriaan

10 (-) Vloeibaar vuur,
Chuck Holton
Uitgeverij Den Hertog

5 (-) Zoeken naar Eden,
Linda Nichols,
Uitgeverij Kok

6 (-) In de storm van dit leven
J.F. van der Poel,
Uitgeverij Kok

7 (-) Het donkerste uur,
Susan May Warren
Uitgeverij Voorhoeve

8 (-) Belofte van trouw
Karen Kingsbury
Uitgeverij Voorhoeve

9 (-) Een laatste bericht
Angela Hunt
Uitgeverij Voorhoeve

10 (-) Dauwdruppels
Geesje Vogelaar-Van Mourik
Uitgeverij De Banier

ND/BCB Top 10 fictie oktober 2007

1 (-) Zoeken naar Eden,
Linda Nichols
Uitgeverij Kok

2 (-) Blind vertrouwen,
Hannah Alexander
Uitgeverij Barnabas

3 (-) Vallei vol tranen,
Voorde
Uitgeverij De Ramshoorn

4 (1) Belofte van trouw,
Karen Kingsbury
Uitgeverij Voorhoeve

5 (-) De Schrijversclub,
Adrian Plass
Uitgeverij Merweboek

6 (2) Stormjager,
Rene Gutteridge
Merweboek

7 (4) Achtendertig nachten,
Janne IJmker
Uitgeverij Mozaïek

8 (-) Vervulling,
Bodie Thoene
Uitgeverij Kok

9 (3) Eigen wegen,
Lynn Austin
Uitgeverij Voorhoeve

RD Top 10 fictie oktober 2007 N.v.t.!! niet verschenen

10 (-) Het donkerste uur,
Susan May Warren
Uitgeverij Voorhoeve

ND/BCB Top 10 fictie november 2007

1 (-) Een nieuw begin,
Brunstetter
Uitgeverij De Groot Goudriaan

2 (1) Zoeken naar Eden,
Linda Nichols
Uitgeverij Kok

3 (-) Bevrijdingskind,
Thea Zoeteman-Meulstee,
Uitgeverij De Banier

4 (-) Als bloemen opengaan,
J.D. Heemskerk
Uitgeverij De Banier

5 (-) Vroedvrouw van sint-petersburg,
Chaikin
Uitgeverij Kok

6 (-) Liefde voor het land,
Leon
Uitgeverij De Banier

7 (-) Dagboek van een dienstmeisje,
Morris
Uitgeverij De Banier

8 (7) Achtendertig nachten,
Janne IJmker
Uitgeverij Mozaïek

9 (5) De Schrijversclub,
Adrian Plass
Uitgeverij Merweboek

10 (9) Eigen wegen,
Lynn Austin
Uitgeverij Voorhoeve

RD Top 10 fictie november

1 (-) Ware liefde,
Lynn Austin
Uigeverij Voorhoeve

2 (-) Verborgen antwoorden,
Musser
Uitgeverij Voorhoeve

3 (-) Eva's dochters
Lynn Austin
Uitgeverij Voorhoeve

4 (-) Bedrog,
Randy Alcorn
Uitgeverij Novapres

5 (-) Een lichtend licht
div. auteurs
Uitg. gebr. Koster

6 (-) Stormvloed,
Rene Gutteridge
Uitgeverij Merweboek

7 (-) Kwetsbaar geluk,
Amy Wallace
Uitgeverij Den Hertog

8 (-) Deze kinderen hebben geen vader
L. Erkelens
Uitg. F. Hardeman

9 (-) De laatste Jihad
Joel C. Rosenberg
Uitg. Mozaïek

10 (-) Vreugdekind,
Maureen Lang
Uitg. Voorhoeve

ND/BCB Top 10 fictie december 2007

1 (-) Ware liefde,
Lynn Austin
Uigeverij Voorhoeve

2 (-) Eva's dochters midprice editie,
Lynn Austin
Uitgeverij Voorhoeve

3 (-) Bedrog,
Randy Alcorn
Uitgeverij Novapres

4 (-) Verborgen antwoorden,

RD Top 10 fictie december 2007

1 (1) Ware liefde,
Lynn Austin
Uigeverij Voorhoeve

2 (4) Bedrog,
Randy Alcorn
Uitgeverij Novapres

3 (3) Eva's dochters
Lynn Austin
Uitgeverij Voorhoeve

4 (-) Broodnodig

	Musser Uitgeverij Voorhoeve		Frits Jongboom Uitgeverij Merweboek
5 (-)	Stormvloed, Rene Gutteridge Uitgeverij Merweboek	**5** (2)	Verborgen antwoorden, Musser Uitgeverij Voorhoeve
6 (-)	Kwetsbaar geluk, Wallace Uitgeverij Den Hertog	**6** (-)	Niemandsland Guurtje Leguijt Uitgeverij Mozaïek
7 (2)	Zoeken naar Eden, Linda Nichols Uitgeverij Kok	**7** (6)	Stormvloed, Rene Gutteridge Uitgeverij Merweboek
8 (-)	De laatste Jihad, Joel C. Rosenberg Uitgeverij Mozaiek	**8** (-)	De breuk Beverly Lewis Uitgeverij De Groot Goudriaan
9 (5)	Vroedvrouw van sint-petersburg, Chaikin Uitgeverij Kok	**9** (10)	Vreugdekind, Maureen Lang Uitgeverij Voorhoeve
10 (-)	Herinnering, Lang Uitgeverij Den Hertog	**10** (7)	Kwetsbaar geluk, Amy Wallace Uitgeverij Den Hertog

Lijst titels Toptien ND en RD
RD: alleen in RD Toptien opgenomen
ND: alleen in ND Toptien opgenomen
Waar niets bij staat, is in beide toptienen opgenomen

1. Alcorn, Bedrog
2. Alexander, Blind vertrouwen ND
3. Austin, Eigen wegen
4. Austin, Eva's dochters
5. Austin, Het huis van mijn moeder ND
6. Austin, Ware liefde
7. Bambola, Weg van vrijheid RD
8. Blackstock, Blinde woede
9. Brunstetter, Een nieuw begin ND
10. Brunstetter, Gebroken dromen
11. Chaikin, Vroedvrouw van St-Petersburg ND
12. Chaikin, Zijden draad ND
13. Chaikin, De zijdedochter RD
14. Dekker, Obsessie
15. Dekker, Vuur uit de hemel ND
16. Erkelens, Deze kinderen hebben geen vader RD familieroman
17. Goyer, Een vallei van verraad RD
18. Goyer, De schaduw van zijn vleugels
19. Gutteridge, Stormvloed
20. Gutteridge, Stormjager
21. Heemskerk, Als bloemen opengaan
22. Heemskerk, Breekbaar verbond RD
23. Henderson, Sluimermoord
24. Henderson, Verlangen

25. Henderson, Het geschenk
26. Henderson, Heldenmoed
27. Heitzmann, Vergeetboek ND
28. Heitzmann, Geheimtaal
29. Heitzmann, Sleutelkind ND
30. Holton, Vloeibaar vuur
31. Hoogerwerff e.a. (kerstverhalenbundel) Een lichtend licht RD
32. Hunt, Een laatste bericht RD
33. Hunt, De bestemming ND
34. IJmker, Achtendertig nachten
35. Jongboom, Broodnodig
36. Kingsbury, Belofte van trouw
37. Kingsbury, Bevrijding
38. Kingsbury, Nu en altijd
39. Kingsbury, Verbroken belofte
40. Lang, Herinnering ND
41. Lang, Vreugdekind RD
42. Leguijt, Niemandsland RD
43. Leon, Liefde voor het land
44. Lewis, De breuk RD
45. Lewis, Katie Lapp trilogie ND
46. Lewis, De broeders
47. Louwerse, Imitatio RD
48. Matthee, Drijfhout RD
49. Morris, Dagboek van een dienstmeisje ND
50. Musser, Verborgen antwoorden
51. Nichols, Zoeken naar Eden
52. Pence, Blind vertrouwen RD
53. Peretti, Het huis ND
54. Plass, De schrijversclub
55. Plass, Niets dan de waarheid
56. Plass, Het bezoek ND
57. Poel, In de storm van dit leven RD
58. Poel, De belofte RD
59. Ragen, De gezworenen RD
60. Raney, Regenseizoen ND
61. Rivers, De schrijver ND
62. Rivers, De profeet ND
63. Rosenberg, De laatste Jihad
64. Rosenberg, Tempelcodex ND
65. Tanneberg, Bedreigd ND
66. Thoene, Vervulling ND
67. Thoene, Uitverkoren
68. Verweerd, Op de huid ND
69. Vogelaar, Dauwdruppels RD
70. Voorde, Vallei vol tranen
71. Wallace, Kwetsbaar geluk
72. Wander, Tranen en troost
73. Warren, Het donkerste uur
74. Warren, Duistere nacht
75. Zoeteman, Bevrijdingskind

Bijlage III Lijst christelijke literatuur – algemeen (2000-2007)

1. Beek, Ina van der e.a. *Glinsteringen: hoopvolle verhalen*, 2007, Mozaïek
2. Beijnum, Marie van e.a., *Ik kan je niet vergeten: verhalen over liefde*, 2003, Kok
3. Berg, Meint R., *Zwart water en andere verhalen*, 2001, Groen
4. Bos, Daniel van den, *De binding*, 2000, Mozaïek
5. Dorst, Frank, *De laatste rol*, 2005, Mozaïek
6. Dorst, Frank, e.a., *Verhalenmozaïek*, 2005, Mozaïek
7. Dorst, Frank, *Pesach in Praag*, 2004, Mozaïek
8. Ent, Henk van der, *Per Saldo*, Kleine Uil
9. Florijn, Els, *Laatste nacht*, 2003, Kok
10. Florijn, Els, *Schaduw van de wolf*, 2005, Mozaïek
11. Hulst, Willem G. van de, *Maat, getal, gewicht*, 2004, Mozaïek
12. IJmker, Janne, *Achtendertig nachten*, 2006, Mozaïek
13. Klein, Elsbeth, *Morgen in Antigua*, 2000, Kok
14. Krüger, Louis, *Wederkomst*, 2001, Mozaïek
15. Kuijper, Kees, *De zondebok en andere verhalen*, 2007, Mozaïek
16. Leguijt, Guurtje, *De luistervogel*, 2003, Kok
17. Leguijt, Guurtje, *Niemandsland*, 2007, Mozaïek
18. Leguijt, Guurtje, *Kantelkind*, 2004, Mozaïek
19. Meer, Vonne van der, *Take 7*, 2007, Contact
20. Meer, Vonne van der, *De avondboot*, 2001, Contact
21. Meer, Vonne van der, *Laatste seizoen*, 2002, Contact
22. Meer, Vonne van der, *Ik verbind u door*, 2004, Contact
23. Mourik, Ton van, *Bruidsvlucht*, 2000, Kok
24. Otten, Willem Jan, *Specht en zoon*, 2005, Van Oorschot
25. Pols, Cees, *En het werd stil*, 2007, Mozaïek
26. Segers, Gertjan, *Overwinteren*, 2000, Mozaïek
27. Thijs, Dolores, *Een dag in december*, 2005, Mozaïek
28. Thijs, Dolores, *Maanvrouw*, 2004, Mozaïek
29. Verbaas, Frans Willem, *Engelenwoede*, 2007, Mozaïek
30. Verbaas, Frans Willem, *Sneeuw in Afrika*, 2006, Mozaïek
31. Verboom, Sjaak e.a., *Woorden die ik niet versta: eigentijdse winterverhalen,* 2003, Kok

32. Verboom, Sjaak, *Brandglas*, 2003, Kok
33. Verboom, Sjaak, *De val van de Aleph*, 2005, Mozaïek
34. Verbree, Adrian, *Est*, 2005, De Vuurbaak
35. Verweerd, Joke, *Binnenstebuiten*, 2003, Mozaïek
36. Verweerd, Joke, *Spiegeling*, 2005, Mozaïek
37. Verweerd, Joke, *Op de huid*, 2006, Mozaïek
38. Verweerd, Joke, *Opnieuw beginnen: verhalen over lief en leed*, 2007, Mozaïek
39. Verweerd, Joke *Paradiso*, 2001, Mozaïek
40. Verweerd, Joke, *Snoeitijd*, 2004, Mozaïek
41. Verweerd, Joke, *Wapenbroeders*, 2002, Mozaïek
42. Vries, Elly de, *Weerstand*, 2003, Kok
43. Weenen, Bert van, *Het echte leven is nu*, 2004, Mozaïek
44. Wezel, Leendert van, *Dal van Dura*, 2004, De Banier
45. Wezel, Leendert van, *Stenen hart*, 2003, De Banier
46. Wezel, Leendert van, *Bladstil*, 2006, De Banier
47. Wezel, Leendert van, *Veroordeeld*, 2001, De Banier
48. Wind, Harmen, *Meesterschap*, 2005, Arbeiderspers
49. Wind, Harmen, Het verzet, 2002, Arbeiderspers
50. Wind, Harmen, *Het talent*, 2007, Arbeiderspers
51. Witvliet, Marianne, *Enkele reis Aix*, 2004, Kok
52. Witvliet, Marianne, *Gebroken wit*, 2003, Kok
53. Zijlstra, Jaap, *De glazen schelp*, 2000, Kok
54. Zijlstra, Jaap, *De zilverling*, 2003, Kok